

I. ROZPRAWY

Dariusz Szpopper (Słupsk)

Rosja po wojnie krymskiej w pierwszej dekadzie rządów Aleksandra II (do 1866 roku)

Współcześnie w pamięci wielu potomnych wojna krymska, zwana też wojną wschodnią, identyfikowana jest dość słabo – przeciętny Europejczyk, a także mieszkaniec innych kontynentów zapewne rozpoznaje ją poprzez kilka pomnikowych wydarzeń i postaci, nie wnikając jednak bliżej w genezę i przebieg tego konfliktu zbrojnego. Przede wszystkim w tym kontekście przywołuje się postać Florence Nightingale (1820–1910), opiekującej się rannymi w jednym ze szpitali wojskowych w Scutari (Uskudar), w azjatyckiej części Stambułu, czy też rozślawioną piórem sir Alfreda Tennysona szarżę lekkiej brygady (*The charge of the light brigade*) podczas bitwy pod Bałakławą w dniu 13 (25) października 1854 roku¹. Nie należy jednak zapominać, iż wojna ta nie ograniczyła się terytorialnie do obszaru półwyspu na Morzu Czarnym, z którego nazwą jest identyfikowana, ale objęła swoim zasięgiem ziemie dzisiejszej Bułgarii i Rumunii, jak również azjatycką część Turcji graniczącą z Iranem². Walki trwały również na Zakaukaziu (Gruzja) – wojska tureckie próbowały poprzez Wąwóz Bordzomi przejść do Tyflisu, zamierzając zdobyć to miasto. Poniosły jednak klęskę w listopadzie 1853 w bitwie pod Achalciche, do czego to głównie przyczyniły się siły gruzińskie (*opolczenije*) pod dowództwem generała księcia Iwana Małchazowicza

---

¹ A. Trubeckoj, *Krymskaja wojna, Nieizwiestnaja mirowaja wojna*, Sankt-Peterburg 2014, s. 49; S.W. Czennyk, *Krymskaja wojna, Krymskaja kampanija 1854–1856 gg. Wostocznoj wojny 1853–1856 gg. Wojenno-istoriczeskij oczerk*, Sewastopol 2016, s. 257; E. Tarle, *Wojna krymska*, t. II, Warszawa 1953, s. 161–162.

² A. Trubeckoj, op.cit., s. 50.

Andronikaszwili (1798–1868). Powtórzył on ten sukces 4 czerwca 1854 roku w bitwie nad graniczną rzeką Czołoki, gdzie 13 tysięcy żołnierzy gruzińskich i rosyjskich rozbiło 35-tysięczny korpus wojsk otomańskich³. Wspomnieć należałoby również o oblężeniu miasta Kars w Armenii, pod którym to walczyło około 30 tysięcy żołnierzy, a także o bojach na Morzu Białym czy nawet w Arktyce, gdzie artyleria rosyjska w odległości niespełna 20 kilometrów od granicy Norwegii ostrzelała okręty pod flagą brytyjską. Połączona flota angielsko-francuska przez dwa lata operowała na Bałtyku – tworzyło ją 58 okrętów, wyposażonych w 3 400 dział. Na tym teatrze działań wojennych siły koalicji liczyły około 33 tysięcy marynarzy i żołnierzy. Kilkunastotysięczny korpus francusko-angielski uczestniczył w sierpniu 1854 roku w oblężeniu rosyjskiej twierdzy Bomarsund położonej na Wyspach Alandzkich. W tym samym czasie złożona z pięciu okrętów wojennych brytyjska eskadra dowodzona przez kontradmirała Davida Price’a (1790–1854) działająca na Pacyfiku zaatakowała Pietropawłowsk Kamczacki, miasto położone na półwyspie Kamczatka, na północny zachód od Japonii. Artyleria nadbrzeżna oraz działa rosyjskich okrętów „Aurora” i „Dwina” skutecznie odparły to zagrożenie, a kontradmirał Price nie mogąc pogodzić się z przegraną popełnił samobójstwo⁴.

Brytyjska flota wojenna jeszcze w czerwcu 1854 roku rozpoczęła blokadę okrętów rosyjskich w akwenie Morza Bałtyckiego, stacjonujących w Kronsztadzie i Sveaborgu (Suomenlinna)⁵. Mieszkańcy Sankt Petersburga, w tym członkowie rodziny cesarskiej, mogli własnymi oczyma obserwować angielską eskadrę składającą się z 20 okrętów wojennych, które oddzielał od wybrzeża jedynie pas położonych min morskich. Dama dworu małżonki następcy tronu, wielkiej księżnej Marii Aleksandrowny (1824–1880) – Anna Tiutczewa (1829–1889) zanotowała wówczas w prowadzonym przez siebie dziariuszu pod datą 14 czerwca:

Dzisiaj flota nieprzyjacielska pojawiła się przed Kronsztadem; początkowo 18, potem 20 okrętów. O szóstej wieczorem cesarzówna wezwała nas na fermę dla przejażdżki powozem. Chcieliśmy pojechać popatrzeć na wrogów. Cesarzewicz i jego małżonka wsiedli do angielskiego szarabanu wraz ze swoimi czterema synami. Maleńki Aleksiej, który liczy sobie zaledwie cztery lata, uczestniczył w tym także, niezmiernie pobudzony w oczekiwaniu na Anglików. (...) Z Bronnej Góry zobaczyliśmy otwarte morze, na lustrzanej powierzchni którego można było gołym okiem dokładnie policzyć w promieniach zachodzącego słońca wrogie okręty, kołyszące się na kotwicach⁶.

³ M. Bacznadze, W. Guruki, *Istoria Gruzji XIX–XX ww.*, Tbilisi 2015, s. 54–56; I. Rużyckaja, *Imperator Wsierossijskij Nikołaj I Pawłowicz 25 iunija 1796 – 18 fiewrala 1855*, Moskwa 2015, s. 86.

⁴ A. Trubeckoj, op.cit., s. 50–51.

⁵ Ł.W. Wyskoczkw, *Nikołaj I i jego epoka. Oczerki istorii Rossiji wtoroj czetwierti XIX wieka*, Moskwa 2018, s. 898.

⁶ A. Tiutczewa, *Dniownik*, [w:] eadem, *Wospominanija. Pri dworie dwuch imperatorow. Dniownik*. Moskwa 2016, s. 164–166, zapis z dnia 14 czerwca 1854 roku; Ł.W. Wyskoczkw,

Jednak dopiero we wrześniu 1854 roku wojska koalicji dokonały desantu na Krym, rozpoczynając działania zbrojne na terytorium Imperium Rosyjskiego. W dniach 1 (13) – 2 (14) września połączone siły angielsko-turecko-francuskie rozpoczęły lądowanie w Zatoce Kalamickiej pomiędzy Sakami a Eupatorią⁷. Jeszcze 2 (14) września głównodowodzący siłami rosyjskimi na Krymie książę Aleksander Siergiejewicz Mienszykow (1787–1869) poinformował Mikołaja I o tym, iż półwysep „stał się bezpośrednim teatrem działań wojennych”. Pisał:

Wrocie floty przybyły dzisiaj do krymskiego wybrzeża – i teraz nieopodal Przylądka Lukullusa znajduje się 106 okrętów. Ta liczba nie nasuwa żadnych wątpliwości, iż ulokowano na nich desant, ale miejsce jego dokładnego wysadzenia nie jest jeszcze określone. Tym niemniej nasze wojska zgrupowały się na obszarze od Kaczy do Almy⁸.

Jesienią 1854 roku było już w pełni widoczne, że to właśnie na Krymie rozstrzygną się losy wojny⁹. W dniu 8 (20) września generał-admirał Mieńszykow podjął nieudaną próbę powstrzymania sił sojuszniczych w bitwie nad rzeką Almą¹⁰. Klęska wojsk rosyjskich unaoczniała, jak dalece uzbrojenie ich oddziałów odbiegało od najnowszych rozwiązań technicznych, które funkcjonowały w korpusie ekspedycyjnym przeciwnika. Otóż już w latach czterdziestych XIX stulecia armie francuska i angielska wprowadziły na swoje uzbrojenie sztucery – broń z lufami gwintowanymi; w Rosji dominowała natomiast broń gładkolufowa, której zasięg pozostawał 3–4-krotnie krótszy aniżeli sztucerów, w które w bitwie nad Almą byli wyposażeni wszyscy żołnierze koalicji. Tymczasem w armii rosyjskiej jeden sztucer przypadał na 23 walczących. Jak zauważa współczesny historyk rosyjski Jewgienij Anisimow: „strzały oddawane przez pozostałych 22 żołnierzy nie docierały do celu wyłącznie dlatego, że miotane z broni gładkolufowej kule najzwyczajniej nie dolatywały do przeciwnika”¹¹. Znacząco różniła się też taktyka wrogich armii przyjmowana na polu bitwy – o ile najbardziej przydatne bojowo

---

op.cit., s. 897; P. Grebielskij, A. Mirwis, *Dom Romanowych, Biograficzeskije swedzenija o czlenach carstwowawszego doma, ich predkach i rodstwiennikach*, Sankt-Peterburg 1992, s. 126.

⁷ A. Trubeckoj, op.cit., s. 2273; S.W. Czenyk, op.cit., s. 87.

⁸ Cyt. za: ibidem, s. 87.

⁹ I. Christoforow, *Impierator Wsierossijskij Aleksandr II Nikołajewicz 17 aprielia 1818 – 1 marta 1881*, Moskwa 2015, s. 87.

¹⁰ S.W. Czenyk, op.cit., s. 120; I. Rużyckaja, *Impierator Wsierossijskij Nikołaj I ...*, s. 87.

¹¹ Je. Anisimow, *Impieratorskaja Rossija*, Moskwa – Sankt-Peterburg – Niżnyj Nowgorod – Woroneż – Rostow na Donu – Jekaterinburg – Samara – Nowosibirsk – Kijow – Charkow – Mińsk 2016, s. 532; por. też: A. Bielecki, *Administracja wojskowa w Rosji połowy XIX w. Reforma armii w dobie rządów Aleksandra II – zarys problemu*, [w:] A. Bielecki, D. Szafranski, T. Gąsior (red.), *Problemy prawa polskiego i obcego w ujęciu historycznym, praktycznym i teoretycznym*, cz. 8, Warszawa 2017, s. 2, który podaje, że: „karabiny wojsk brytyjskich i francuskich (a częściowo także tureckich) miały zasięg do 1200 m[etrów], podczas gdy karabiny rosyjskie zaledwie 300 m[etrów]”.

w ramach korpusu ekspedycyjnego pułki francuskie walczyły rozproszonymi łańcuchami, o tyle oddziały rosyjskie czyniły to „po staremu” – kolumnami, ponosząc zarazem olbrzymie straty osobowe, będące następstwem ostrzału wroga¹².

Po klęsce nad Almą Rosjanie wycofali się do Sewastopola, którego garnizon został wzmocniony przez marynarzy stanowiących załogi okrętów zatopionych u wejścia do zatoki północnej. Żołnierzom pomagała także ludność cywilna. Na czele obrony miasta stanęli dwaj admirałowie floty czarnomorskiej: Władimir Kornilow (1806–1854) oraz Paweł Nachimow (1802–1855), zaś od strony inżynierjno-technicznej odpowiedzialnym za system ochrony portu i twierdzy był podpułkownik inżynier hrabia Eduard Totleben (1818–1884). Książę Mienszykow wraz z siłami głównymi przemieścił się w kierunku północno-wschodnim w okolice Bachczysaraju, co miało zapewnić utrzymanie stałej łączności z obszarami położonymi na zapleczu walk – tak na Krymie, jak i na Ukrainie, a jednocześnie efektem tego manewru stało się permanentne zagrożenie stwarzane dla flanki i tyłów wojsk sojuszniczych, chociaż też niejako równolegle pozostawienie Sewastopola bez dodatkowego wsparcia militarnego. Oddziały koalicji francusko-angielsko-tureckiej uzyskały też czynne poparcie ze strony około 30 tysięcy Tatarów krymskich, zaś ten brak lojalności poddanych Imperium Rosyjskiego wobec tronu spowodował pacyfikacyjne akcje odwetowe kozaków, wymierzone we wsie zamieszkiwane przez ludność tatarską¹³.

W początkach października 1854 roku rozpoczął się ostrzał i oblężenie Sewastopola, który bronił się 349 dni¹⁴. Wojskom rosyjskim nie udało się w szerszej płaszczyźnie militarnej wykorzystać sukcesu odniesionego w dniu 13 (25) października w bitwie pod Bałakławą, zaś 24 października (5 listopada) poniosły one druzgoczącą klęskę w pobliżu Inkermanu, u ujścia rzeki Czorna do Zatoki Sewastopolskiej¹⁵.

Zima przelomu 1854 i 1855 roku nie przyniosła decydującego rozwiązania – strony konfliktu trwały na swoich pozycjach, zaś pomimo technicznej i militarnej przewagi sojuszników Sewastopol zawzięcie się bronił. Wiosną 1855 roku los twierdzy był już jednak przesądzony. Połączone siły angielsko-francusko-tureckie liczyły sobie 170 tysięcy żołnierzy, przeciwko którym walczyło zaledwie 46 tysięcy obrońców miasta, zmęczonych trwającym już wiele miesięcy oblęż-

¹² I. Christoforow, *Impierator Wsierossijskij Aleksandr II ...*, s. 25–26.

¹³ E.P. Tołmaczew, *Wojennaja polityka i reformy Aleksandra II*, Moskwa 2007, s. 46–49; D. Liven, *Empire. The Russian Empire and Its Rivals from the sixteenth century to the present* (w tłum. na język rosyjski A. Kozlika i A. Płatonowej: *Rossijskaja impieria i jejo wragi s XVI weka do naszych dniej*, Moskwa 2007, s. 259), który podaje, iż wywołało to również emigrację 300 tysięcy Tatarów z obszaru Cesarstwa Rosyjskiego do Imperium Otomańskiego w latach 1854–1856.

¹⁴ Je. Anisimow, op.cit., s. 533.

¹⁵ S.W. Czenyk, op.cit., s. 275–279; E.P. Tołmaczew, op.cit., s. 50.

niem. W różnych miejscach Krymu ponadto rozlokowanych pozostawało około 64 tysięcy żołnierzy rosyjskich. W dniu 27 sierpnia (8 września) 1855 po zwycięskiej obronie i walkach o Kurhan Małachowa, następca księcia Mienszykowa, księżę Michaił Dmitriewicz Gorczakow (1793–1861) dowodzący wówczas armią rosyjską na Krymie zdecydował o ewakuacji Sewastopola i pozostawieniu go nieprzyjacielowi. Nocą 28 sierpnia (8 września) obrońcy opuścili miasto udając się po zbudowanym w pośpiechu moście pontonowym oraz na barkach i łodziach na północną stronę Zatoki Sewastopolskiej, do Rosji. Jeszcze wcześniej saperzy wysadzili bądź spalili pozostawione po południowej stronie budynki, magazyny broni i amunicji oraz zatopili resztki okrętów Floty Czarnomorskiej. Kiedy zwycięskie wojska francuskie wkroczyły do Sewastopola, zastały wyłącznie spaloną ziemię i ruiny. Zmuszone były zatem do wycofania się do swojego obozu¹⁶. Mikołaj I nie dożył upadku Sewastopola. Jedną z jego ostatnich decyzji państwowych było powierzenie dowództwa nad wojskami na Krymie i Flotą Czarnomorską księciu Michaiłowi Gorczakowowi oraz odwołanie z tej funkcji w dniu 19 lutego (3 marca) 1855 roku Mienszykowa¹⁷. Rozkaz w tej sprawie pisał już jednak następca tronu, albowiem stan zdrowia cesarza nie pozwalał na uczynienie tego przez niego samodzielnie¹⁸. Agonia imperatora rozpoczęła się w nocy z 17 lutego (1 marca) na 18 lutego (2 marca). W pełni świadomy wezwał najstarszego syna wielkiego księcia Aleksandra Nikołajewicza oraz pozostałych członków rodziny, którzy klęcząc otaczali łożo, na którym spoczywał umierający cesarz. Zwracając się do następcy tronu, w ostatnich chwilach życia, rzekł: „*Dzierżi wsio – dżierżi wsio*”¹⁹. Jak relacjonowała to wydarzenie w swoim *Dzienniku* Anna Tiutczewa, słowom tym towarzyszył gest wykonany ręką, co miało oznaczać, iż trzymać trzeba silnie („*dżierżat’ nużno kriepekko*”)²⁰. Konający imperator wydał też polecenie, by wezwać do Pałacu Zimowego wszystkie pułki gwardyjskie, ażeby mogły bezpośrednio po jego śmierci złożyć przysięgę na wierność nowemu władcy²¹.

---

¹⁶ Je. Anisimow, op.cit., s. 534–535; E.P. Tołmaczew, op.cit., s. 59–60, który podaje, że obrona Sewastopola od 1854 roku do 27 sierpnia (8 września) 1855 roku pochłonęła po stronie rosyjskiej 102 tysiące zabitych, zaś sojusznicy stracili 72 tysiące żołnierzy, nie licząc zmarłych na skutek chorób; S. Czenyk, op.cit., s. 386–389.

¹⁷ W.B. Lincoln, *Mikołaj I*, Warszawa 1988, s. 377, który podaje datę 15 lutego 1855; inaczej D.N. Sziłow, *Gorczakow Michaił Dmitriewicz ...*, [w:] idem, *Gosudarstwiennyje diejatieli Rossijskoj impierii, Gławy wysszych i centralnych uczerieźdienij 1802–1917, Biobibliograficzeskij sprawocznik*, S.[ankt]-Peterburg 2001, s. 190.

¹⁸ I. Rużyczkaja, *Impierator Wsierossijskij Nikołaj I ...*, s. 90.

¹⁹ „Trzymaj wszystko – trzymaj wszystko”.

²⁰ A. Tiutczewa, op.cit., s. 203, zapis z dnia 19 lutego 1855 roku.

²¹ Ibidem, s. 199.

Zgon nastąpił 18 lutego (2 marca) w południe, dwadzieścia minut po godzinie dwunastej²².

Wywołał on olbrzymie reperkusje w społeczeństwie rosyjskim. W relacjach współczesnych temu wydarzeniu poddanych Imperium Rosyjskiego zwraca przede wszystkim uwagę atmosfera przygnębienia, będąca efektem systemu rządów zmarłego cesarza, oraz niepewność co do przyszłości. Językoznawca, profesor Uniwersytetu w Sankt Petersburgu, członek rzeczywisty Akademii Nauk, co ciekawe, pochodzący z rodziny włościańskiej pozostającej w zależności poddańczej, Aleksander Wasiliewicz Nikitienko (1804–1877) zanotował w swoim *Dzienniku* pod datą 18 lutego 1855 roku:

Myślałem zawsze, a i nie ja jedyny, że imperator Mikołaj przeżyje i nas, i nasze dzieci, i prawie że wnuki. Jednakże zabiła go ta nieszczęsna wojna. Rozpoczynając ją, nie przewidział, iż przekształci się ona w takie brzemię, którego nie wytrzymają ani jego siły moralne, ani fizyczne. W obecnych okolicznościach jego śmierć staje się szczególnie ważnym wydarzeniem, które może doprowadzić do nieprzewidzianych rezultatów. Widać wyraźnie, że dla Rosji rozpoczyna się nowa epoka. Imperator umarł, niech żyje imperator! Długa i, trzeba to wyznać, mroczna karta w historii rosyjskiego królestwa została zapisana do końca²³.

Ten pesymistyczny ton nie był charakterystyczny wyłącznie dla Aleksandra Nikitienki – podobne poglądy głosiło wówczas wielu znanych przedstawicieli elit politycznych Rosji, dostrzegając deprecjację tak swojego kraju, jak też i tradycyjnych wartości stanowiących fundament moralny społeczeństwa rosyjskiego. Wszystko to budowało ogólne poczucie marazmu, zastoju oraz braku nadziei na przyszłość. Na kanwie wydarzeń wojny krymskiej, niedostatku sukcesów militarnych rozlewała się w granicach Imperium krytyka nieudolności dowódców, jak również skorumpowanej i zarazem działającej wyłącznie siłą inercji biurokracji²⁴. Według wielu stan ten wynikał z systemu rządów sprawowanych przez Mikołaja I przez okres bez mała trzydziestu lat, od 1825 roku poczynając. Siostra dwóch słowianofili, braci Iwana i Konstantego Aksakowów²⁵, Wiera Siergiejewna Aksakowa (1819–1864), podziwiająca w pełni ich poglądy społeczno-polityczne, pisała:

Wszyscy mówią o imperatorze Mik.[ołaju] Paw.[łowiczu] nie tylko bez rozdrażnienia, ale nawet z zaangażowaniem, pragnąc wręcz wybaczyć mu wiele. Jednak pomiędzy tym wszyscy bezwolnie czują, że jakiś kamień, jakiś ciężar został zdjęty z każdego, jakby lżejszym stało

²² [M. Mandt], Doktor Mandt, *Nocz's 17-go na 18-je fiewrala 1855 g.[oda]*, [w:] M.D. Filin (red.), *Impierator Nikolaj Pierwyj*, Moskwa 2002, s. 611.

²³ A.W. Nikitienko, *Dniewnik*, t. I, Moskwa 2005, s. 608, zapis z dnia 18 lutego 1855 r.

²⁴ I. Christoforow, *Impierator Wsierossijskij Aleksandr II ...*, s. 27.

²⁵ A. Walicki, *W kręgu konserwatywnej utopii, struktury i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*, Warszawa 2002, s. 174; N.I. Cimbajew, *Słowianofilstwo. Iz istorii russkoj obszczestwiennno-politiceskij mysli XIX wieka*, Moskwa 1986, s. 30.

się oddychanie, nagle odrodziły się niebывале nadzieje, stan beznadziejności rozpoznawany na koniec z rozpaczą przez ogół nagle stał się możliwy do zmiany. Ani złości, ani wrogości wobec winowajcy tego stanu rzeczy. Żał im go jako człowieka, ale jednocześnie dodają, iż nie patrząc na to całe rozgoryczenie nikt, jeżeli zada sobie takie szczerze pytanie, nie życzyłby mu, ażeby zmartwychwstał. Pokój jego duszy! On czynił wszystko w pełni zgodnie ze swoimi przekonaniem, za grzechy Rosji te przekonania stały się dla niej ciężkim brzemieniem. Jego system skończył się wraz z nim, a w ostatnim już czasie znalazł się on w położeniu skrajnym²⁶.

Jeszcze bardziej wyraziście ujmował to w jednym ze swoich listów Iwan Aksakow (1823–1886), charakteryzując ówczesną sytuację w Rosji w następujących słowach, pisząc do brata Konstantina:

Ach, jak ciężko, jak nieznośnie ciężko w tych czasach żyć w Rosji, w tym cuchnącym środowisku błota, banału, kłamstwa, oszustwa, występków, drobnych przysług, draństw, gościnnych łapówkarzy, uprzejmych łotrów – ojców i skorumpowanych dobroczyńców. (...) nie możesz pojąć tych prawdziwych tortur, którym przychodzi się poddawać przebywając w tym otoczeniu, obcując z tym całym wytworem rosyjskiej gleby. (...) co by nie powiedzieć w obronie tejże gleby, nie budzi wątpliwości, iż całe to draństwo pokryte jest właściwym mu rosyjskim charakterem²⁷.

Trzeba też dodać, iż od czasu triumfu Rosji w wojnie z Napoleonem Bonaparte, przez kolejne czterdzieści lat większość rosyjskiej opinii publicznej żyła w przeświadczeniu, że Imperium Rosyjskie to bezsprzecznie najsilniejsze państwo Europy, zaś drobne polityczne zawirowania w żaden sposób nie naruszyły mocarstwowego statusu ich kraju jako liczącego się podmiotu relacji międzynarodowych. Dopiero wydarzenia 1855 roku doprowadziły do zmiany mentalnego *status quo* – rosyjskie elity, pod którym to terminem, w ślad za Igiorem Christoforowem, będziemy rozumieć nie tyle wąską warstwę reprezentantów sfery władzy, co raczej przedstawicieli oświeconej, dobrze wykształconej części społeczeństwa, doszły do przekonania, że należy rozpocząć gruntowny proces przemian bez mała całości monarchii. Był to kryzys świadomości społecznej, spotęgowany może nie tyle porażkami poniesionymi w trakcie wojny krymskiej, które z militarnego punktu widzenia trudno byłoby zakwalifikować jako katastrofę, co raczej uświadomieniem sobie, iż obraz budowany od drugiej dekady XIX wieku oraz utrwalony przez czynniki rządowe całkowicie odbiega od rzeczywistości²⁸. W anonimowym pamflocie, krążącym w licznych rękopiśmiennych odpisach zatytułowanym *Duma russkowo w połowinie 1855 goda*, jego autor, absolutnie lojalny wobec

²⁶ W. Aksakowa, *Dniewnik 1854–1855*, [w:] eadem, *Dniewniki. Pisma*, Sankt-Peterburg 2013, s. 145, zapis z dnia 21 lutego 1855 r.

²⁷ Cyt. za: D. Olejnikow, *Iwan Sergiejewicz Aksakow: „Falsz i poszłost’ obszczestwiennoj atmosfery dawjat nas”*, [w:] A. Kara-Murza (red.), *Rossijskij liberalizm: idei i liudzi*, Moskwa 2004, s. 58–59.

²⁸ I. Christoforow, *Impierator Wsierossijskij Aleksandr II ...*, s. 28.

monarchii urzędnik carski, gubernator cywilny guberni kurlandzkiej i późniejszy minister spraw wewnętrznych Imperium Rosyjskiego Piotr Aleksandrowicz Wałujew (1815–1890)²⁹ stwierdzał:

Czas zmienia wymiary odnoszące się do mocarstwowości państw. Przy ogólnym dążeniu do rozwoju swoich sił wewnętrznych i zewnętrznych, dążą one naprzód wieloma drogami, a i ich sukcesy bywają różne. W okresie pokoju trudno jest oceniać względną ważność tych sukcesów; ale razem z pierwszą liczącą się wojną, rozpoczyna się chwila dokładnej wzajemnej oceny. Ta chwila nadeszła teraz i dla nas. Czy współczesna konstrukcja różnych gałęzi zarządu państwem sprzyja rozwojowi duchowych i materialnych sił Rosji? Jej charakterystyczne cechy zawierają się w ogólnym niedostatku prawdy, w braku zaufania rządu do własnej broni i lekceważeniu wobec wszystkiego innego. Wielorakość form dławi u nas istotę działań administracyjnych i zabezpiecza wszechobecne oficjalne kłamstwo. Spójrzcie na coroczne sprawozdania: wszędzie zrobiono to, co możliwe, wszędzie osiągnięto sukcesy, wszędzie wprowadza się, jeżeli nie od razu, to w ostatecznej mierze krok po kroku, należy porządek. Spójrzcie na problem, zagłębcie się w nim, odseparujcie istotę od papierowej okładki, to, co jest, od tego, co wydaje się być, i – nieczęsto gdzieś to widać – będzie trwałą, przynoszącą owoce korzyść. Na powierzchni – blask, w głębinie – zgnilizna. W wytworach naszego oficjalnego wielosłownia brakuje miejsca dla prawdy; ona pozostaje utajona między wierszami³⁰.

Tymi to słowami w nieodległym czasie jeden z najbliższych współpracowników Aleksandra II charakteryzował odchodzącą w przeszłość epokę rządów poprzedniego monarchy. Przed młodym imperatorem stało niezwykle istotne dla bytu monarchii wyzwanie – należało przywrócić wśród poddanych pełne zaufanie do struktur państwowych oraz przełamać niemalże powszechne rozgoryczenie i apatię. Nie wydawało się też początkowo, że nowy cesarz dysponuje takimi cechami charakterologicznymi, które predystynowałyby go do roli wykonawcy owego zadania³¹. W chwili objęcia tronu swojego ojca (19 lutego [2 marca] 1855 roku) przed Aleksandrem II stał jeszcze jeden dylemat wagi państwowej – czy kontynuować wojnę, jak chciała tego część patriotycznie nastawionej opinii publicznej, czy też iść za radą swoich kompetentnych doradców, takich jak chociażby minister spraw zagranicznych hrabia Karl Wasiliewicz (Wilhelmowicz) Nesselrode (1780–1862)³², minister finansów Piotr (Feliks) Fiodorowicz Brok (1805–1881)³³, reprezentujący opinię środowisk finansowych Rosji, czy też bliski przyjaciel Mikołaja I, szef III Oddziału Kancelarii Własnej Jego Cesarskiej Mości, jeszcze wówczas hrabia, a od 1856 roku książę – Aleksiej Fiodorowicz Orłow (1787–1862)³⁴, którzy stali na stanowisku, że dalsze angażowanie się w trwającą

²⁹ D.N. Sziłow, *Wałujew Piotr Aleksandrowicz ...*, [w:] idem, op.cit., s. 107–108.

³⁰ P.A. Wałujew, *Duma ruskowo w połowie 1855 goda*, [w:] „Russkaja starina”, Sankt-Peterburg, wrzesień 1893, s. 508–509.

³¹ I. Christoforow, *Impierator Wsierossijskij Aleksander II ...*, s. 29.

³² D.N. Sziłow, *Nesselrode Karl Wasiliewicz ...*, [w:] idem, op.cit., s. 455–457.

³³ Idem, *Brok Piotr (Feliks) Fiodorowicz ...*, [w:] idem, op.cit., s. 93–95.

³⁴ Idem, *Orłow Aleksiej Fiodorowicz ...*, [w:] idem, op.cit., s. 483–485.

konflikt militarny jest niemożliwe, zarówno z powodu archaiczności oraz niewydolności organizacji wojskowej, jak również ogromnego deficytu budżetowego³⁵. Aleksander II i jego najbliższe otoczenie zdawali sobie sprawę także z potrzeby gruntownego przeorganizowania państwa oraz złożoności sytuacji. Anna Tiutczewa zanotowała w swoim *Dzienniku* słowa wypowiedziane do niej przez nową cesarzową, Marię Aleksandrowną, która mówiła:

Nasze nieszczęście sprowadza się do tego, że nie możemy powiedzieć krajowi, że ta wojna została rozpoczęta w sposób niepoważny, z powodu braku taktu i sprzecznych z prawem działań zajęcia księstw, że wojna była niemądrze prowadzona, że kraj był do niej nieprzygotowany, że nie było ani broni, ani amunicji, że wszystkie instytucje administracji źle funkcjonowały, że nasze zasoby finansowe były wyczerpane, że od dawna nasza polityka wiodła błędnym szlakiem, i że to wszystko doprowadziło nas do położenia, w jakim się teraz znajdujemy. Niczego nie możemy powiedzieć, możemy wyłącznie milczeć i zezwolić światu na osąd, żywiąc nadzieję na przyszłość, kiedy to zmienią się poglądy opinii publicznej³⁶.

W kontekście tej wypowiedzi cesarzowej Marii Aleksandrowny autorka diariusza Anna Tiutczewa zanotowała, iż: „nieszczęsny imperator Aleksander zbiera gorzkie plody rządów swojego ojca, który w polityce międzynarodowej i w rządach wewnątrz kraju czynił wszystko na rzecz zachowania formy zewnętrznej, jak człowiek niemądry i oszołomiony pochlebstwami”. Reprezentując poglądy znacznej części opinii publicznej ta przyszła małżonka Iwana Aksakowa twierdziła, że doprowadzić do zmiany tej sytuacji może jedynie człowiek obdarzony wyjątkową energią i mocą sprawczą, który miałby dar skupienia wokół siebie całości egzystencjalnych sił narodu po to, by wszystko, poczynając od fundamentów, przebudować i zmienić, w pełni wierząc w „historyczną misję Rosji i jej los”. Kimś takim w jej ocenie absolutnie nie był ani Aleksander II, ani jego małżonka. Pisała:

Imperator jest wspaniałym człowiekiem. Byłby doskonałym władcą w świetnie funkcjonującym państwie w czasie pokoju, tam, gdzie trzeba by było tylko coś zachowywać, lecz nie dano mu temperamentu reformatora. Cesarzowa także nie przejawia inicjatywy, być może zasługuje na aureolę świętości, ale nigdy nie zostanie wielką władczynią. (...) Są oni zbyt dobrzy, zbyt nieskalani, by rozumieć ludzi i sprawować nad nimi rządy. Nie ma u nich tej mocy, tego porwy, które pozwalają panować nad biegiem wydarzeń i kierować nimi zgodnie z własną wolą; brakuje im odrobiny pasji. Gdyby wierzyli w misję Rosji, odwołaliby się do ludu rosyjskiego, wierząc w jego dostojeństwo, w świątobliwość naszej Cerkwii (...). Jednak powiedziano im, że brakuje prochu i pieniędzy, a oni ukorzyli się, chociaż z bólem w sercu, i przyjęli jako karę bożą poniżenie i hańbę swojego kraju³⁷.

---

³⁵ P.P. Siemionow-Tjan-Szanskij, *Memuary. Epocha oswobodźdienia krestian*, [w:] B.D. Galperina, D.I. Raskin (red.), *Tragedia reformatora: Aleksander II w wspomnianiach sowremiennikow*, Sankt-Peterburg 2006, s. 77–78.

³⁶ A. Tiutczewa, op.cit., s. 328, zapis z dnia 11 stycznia 1856 r.

³⁷ Ibidem, s. 328–329.

Cóż się zatem takiego wydarzyło, iż postrzegany w ten sposób w pierwszych miesiącach swojego panowania cesarz przeszedł do historii jako wybitny reformator, jako „*car oswobodiciel*”? Był monarchą, który przywrócił Rosji wiarę w siebie, tchnął w kraj i ludzi ogarniętych apatią nowego ducha. Czy obejmując tron w 1855 roku Aleksander zdawał sobie sprawę z powagi wyzwania, którym będzie musiał sprostać? Wydaje się, że jednak nie! Jego pierwszy manifest oznajmiający poddanym fakt objęcia przezeń tronu nie zapowiadał jakichkolwiek istotnych zmian ustrojowych i sformułowany był raczej jako dokument gloryfikujący sylwetkę zmarłego ojca oraz przypominający zasługi Mikołaja I. Jedynie dość ogólnikowo wspomniano w nim, że celem nowego panowania będzie „dobro naszej ojczyzny” oraz działania na rzecz zachowania przez Rosję „mocarstwowości i chwały”³⁸. Igor Christoforow upatruje impulsu sprawczego późniejszych działań Aleksandra II właśnie w zastanej przez niego w chwili obejmowania tronu sytuacji państwa – w braku stabilności oraz porządku, a także w wielości skomplikowanych problemów, które trawiły Rosję u końca panowania jego poprzednika³⁹. Mówił o nich osobiście młody cesarz 19 lutego (3 marca) 1855 roku, zwracając się do członków Rady Państwa, na czele z jej przewodniczącym księciem Aleksandrem Iwanowiczem Czernyszowem (1786–1857)⁴⁰, przybyłych na jego zaproszenie do Pałacu Zimowego, *expressis verbis* stwierdzając:

Zmarły władca, mój niezapomniany ojciec, kochał Rosję i przez całe życie myślał wyłącznie o tym, co byłoby dla niej z korzyścią. Każde jego działanie, każde jego słowo miało wyłącznie jeden cel – korzyść dla Rosji. W stałej, codziennej z nim pracy mówił mi: „Pragnę zatrzymać sobie wszystko, co nieprzyjemnie i trudne, ażeby przekazać ci Rosję urządzoną, szczęśliwą i spokojną”. Wola Boża przesądziła inaczej i zmarły imperator w ostatnich dniach swojego życia powiedział mi: „Oddaję ci moją komendę, niestety jednak nie w takim porządku, w jakim pragnąłem, pozostawiając wiele pracy oraz trosk”⁴¹.

Jak się wydadaje, to właśnie ów brak „porządku” stał się siłą sprawczą zmian, które miały przekształcić Rosję w niedalekiej przyszłości z państwa onnipotentnego samodzierżawia w – jak ujmował to Jan Baszkiewicz – „niedokończoną” czy też „niekompletną” monarchię postabsolutną⁴². Potrzeba zmiany widoczna była niemalże na każdym kroku. Podkreślenia wymaga fakt, że ten młody cesarz, liczący sobie w chwili objęcia tronu 36 lat i w powszechnym przekonaniu pozbawiony cech, które stymulowałyby jego aktywność na tym polu, zainicjował i prze-

³⁸ Treść manifestu Aleksandra II z dnia 19 lutego (3 marca) 1855 roku [w:] *Obzor carstwownija gasudara impieratora Aleksanra II i jewo reform 1855–1871*, S.[ankt]-Peterburg 1871, s. 3–4.

³⁹ I. Christoforow, *Impierator Wsierossijskij Aleksandr II ...*, s. 29.

⁴⁰ D.N. Szilow, *Czernysziow Aleksandr Iwanowicz ...*, [w:] idem, op.cit., s. 718–720.

⁴¹ Tekst wypowiedzi Aleksandra II zamieszczono w: S.S. Tatiszczew, *Impierator Aleksandr II, Jewo żiżń i carstwownije*, t. I, S.[ankt]-Peterburg 1911, s. 130.

⁴² J. Baszkiewicz, *Władza*, Wrocław 1999, s. 114.

prowadził skutecznie niezwykle istotne dla rozwoju i bytu Rosji reformy. Te fundamentalne, przekształcające monarchię bez mała *en bloc*, zostały opracowane koncepcyjnie i wdrożone już w pierwszej dekadzie rządów Aleksandra II. Były one akceptowane i przyjmowane przez niego osobiście, chociaż niejednokrotnie musiał przełamywać silny opór przeciwników zmian naruszających dotychczasowe *status quo*, jak również uwzględniać nie zawsze przewidziane wydarzenia. Aleksander II nie stał się marionetką w rękach dworskich i politycznych koterii – gdyby nie jego postawa oraz pełne przekonanie, a także zdecydowanie co do kształtu wdrażanych reform, zmiany w Rosji byłyby całkowicie inne i nie miałyby aż takiego wymiaru. W pełni zasadnie twierdzi zatem Igor Christoforow, iż „w tym sensie były to jego reformy, chociaż żadna z nich nie była płodem jego własnej twórczości intelektualnej”. Pojawia się też pytanie, czy te przemiany mogłyby w ogóle nie dokonać się w rzeczywistości politycznej początku drugiej połowy XIX stulecia w Rosji. Możemy przecież w pełni wyobrazić sobie taką sytuację, iż zastosowałby on się do przedśmiertnej rady Mikołaja I, sprowadzającej się do słów: „*dzierżi wsio – dzierżi wsio*”. W opinii znawcy tej tematyki, w połowie lat pięćdziesiątych XIX wieku taka możliwość istniała i była całkowicie realna – jednak należałoby ten problem rozpatrywać wyłącznie jako odroczenie reform w wymiarze temporalnym i to na stosunkowo krótki okres czasu. System mikołajowski w przeświadczeniu olbrzymiej liczby Rosjan całkowicie przeżył się i utracił swą moralną legitymację, a „wszystkie próby zakonserwowania go doprowadziłyby wyłącznie do jeszcze głębszego kryzysu”⁴³. Jak się wydaje, jednym z głównych czynników sprawczych, który pozwolił nowemu imperatorowi oderwać się od dziedzictwa politycznego swojego ojca, był właśnie stosunkowo młody wiek Aleksandra II. Podkreślmy raz jeszcze: obejmując tron Cesarstwa Rosyjskiego imperator miał ukończony 36 rok życia. Co ciekawe, pomimo tego, iż dokonał on diametralnie innego wyboru modelu rządów aniżeli Mikołaj I, nigdy publicznie nie skrytykował jego panowania. W podobnym wieku, jak Aleksander II, była też znakomita większość działaczy państwowych, którzy objęli w latach 1860–1870 *gros* najbardziej istotnych stanowisk w Imperium Rosyjskim. Dla wielu z nich – zwolenników zmian – w sensie ideowym monarcha był bliskim im człowiekiem, zaś drobne odmienności poglądów wynikające z różnic w wykształceniu i pochodzeniu nie stworzyły bariery nie do przebycia. Łączyła to grono koncepcyjna jedność, wspólne sympatie i antypatie. Jednak Aleksander II miał jeszcze jedną cechę, która w swoisty sposób wspierała jego reformatorskie zamierzenia – otóż udało mu się w początkowej fazie panowania uzyskać również wsparcie ze strony starej elity władzy – dygnitarzy Mikołaja I. Uczynił to nie odsuwając radykalnie przedstawicieli tego środowiska od pełnionych funkcji

⁴³ I. Christoforow, *Imperator Wsierossijskij Aleksandr II ...*, s. 29–30.

i okazując im, o ile nie narazili mu się osobiście, należny szacunek. Taki stan rzeczy utrzymywał się przez kilka lat, jednak już w końcu lat pięćdziesiątych i na początku sześćdziesiątych XIX wieku na czołowe stanowiska w państwie wysunęli się przedstawiciele nowego pokolenia, chociaż jeszcze ukształtowanego w dobie mikołajewowskiej. W wystarczającej mierze znane im były słabości tego systemu. Dostrzegli także konieczność jego zmiany⁴⁴. Wielu z nich wzorce płynące z Zachodu wydawały się w pełni godne do powielenia w Rosji – ich implementacja na obszarze Imperium miała przybliżyć kraj do modelu ustrojowego kręgu, jak określa to Jürgen Osterhammel – „cywilizacji »uniwersalnej«”⁴⁵. Jak się wydaje, katalizatorem tych przemian stało się zapóźnienie technologiczne Rosji, które uwidoczniło się przede wszystkim w trakcie wojny krymskiej. Szczególnie widoczne było to w sferze komunikacji. Informacje dotyczące wydarzeń z terenu Krymu docierały do Petersburga nie bezpośrednio, a poprzez inne stolice europejskie, nawet państw wrogich – chociażby *via* Paryż czy Wiedeń. Armia rosyjska nie dysponowała też telegrafami, zaś rozkazy i meldunki przekazywane były przez żołnierzy korpusów konnych kurierów (feldjegrów). Dla olbrzymiej rzeszy Rosjan to właśnie telegraf w tym czasie stał się symbolem zapóźnienia własnego kraju i technicznej nade nim dominacji Europy – tym bardziej, iż ten sposób przekazywania informacji w Imperium Rosyjskim prawie nie funkcjonował, poza jedynym działającym od lat trzydziestych XIX wieku komunikatorem optycznym, wybudowanym na zlecenie rządu pomiędzy Sankt Petersburgiem a Warszawą. Nawiasem mówiąc, ów niezwykle archaiczny system polegał na przekazywaniu informacji od punktu do punktu przy pomocy urządzeń przypominających semafor – co za tym idzie, sprawdzał się wyłącznie w ciągu dnia i przy doskonałej widoczności. Co prawda w okresie poprzedzającym wybuch wojny krymskiej rozpoczęto w Rosji prace nad wdrożeniem sieci telegrafów elektrycznych, ale aż do roku 1856 były one nadzwyczaj mało zaawansowane⁴⁶. Rosja pozostawała także w tyle za krajami Europy Zachodniej w budowie linii kolejowych – na przeszkodzie stanął nie tyle brak kapitałów, co raczej przeszkody piętzone przez biurokrację w okresie rządów Mikołaja I. Z olbrzymim trudem wybudowana została droga żelazna łącząca Sankt Petersburg z Moskwą, ale inwestycja ta nie była w stanie pobudzić procesów ekonomicznych w państwie. Nie tyle służyła rozwojowi nowych przedsięwzięć przemysłowych, co raczej rozbudowie struktur aparatu administracyjnego, nadwyreżając przy tym znacznie finanse monarchii⁴⁷, których

---

⁴⁴ Ibidem, s. 30.

⁴⁵ J. Osterhammel, *Historia XIX wieku, Przeobrażenie świata*, Poznań 2013, s. 128.

⁴⁶ I.A. Christoforow, *Wielkije reformy: Istoki, kontekst, rezultaty*, [w:] W.W. Szełochajew (red.), *Reformy w Rosji s drevniejszich wriemion do konca XX wieku*, t. 3, *Wtoraja połowina XIX – naczalo XX w.*, Moskwa 2016, s. 29–30; J. Osterhammel, op.cit., s. 957.

⁴⁷ I.A. Christoforow, *Wielikije reformy ...*, s. 30.

stan w początku panowania Aleksandra II wymagał podjęcia radykalnych kroków naprawczych. W liście kierowanym do brata, wielkiego księcia Konstantego Mikołajewicza, w marcu 1857 roku cesarz stwierdzał *expressis verbis*: „w chwili obecnej nadzwyczaj martwi mnie stan naszych finansów, jest taki, iż musimy wszystkimi środkami starać się wyjść z niego, zaś pierwszym warunkiem tego jest ograniczenie wydatków”⁴⁸. Jak podaje Łarisa Gieorgijewna Zacharowa, w latach 1853–1856 deficyt budżetowy wzrósł z sumy 52 milionów rubli do 307 milionów rubli w srebrze, a o więcej niż 50 procent zmniejszyło się zabezpieczenie w zasobach złota pieniądza papierowego (banknotów). W końcu lat pięćdziesiątych na skraju zapaści znalazł się też system bankowy Imperium Rosyjskiego, którego zasoby gotówkowe pomiędzy lipcem 1857 roku a tym samym miesiącem 1859 roku zmniejszyły się ze 150 milionów do 13 milionów rubli w srebrze. Rosja była krajem o charakterze *stricte* rolniczym, eksportującym na rynki zagraniczne przede wszystkim zboże. Władze od dawna też miały świadomość, iż potencjalne możliwości zwiększenia tego eksportu hamuje pozostawianie chłopów – bezpośrednich producentów rolnych – w systemie zależności poddańczej od właścicieli ziemskich. W odejściu od takiego modelu gospodarki na rzecz pracy najemnej włościan upatrywano też szansę na zwiększenie wpływów finansowych do skarbu Imperium Rosyjskiego⁴⁹. Nie było też zapewne dziełem przypadku, że prawie niezwłocznie po zawarciu traktatu pokojowego w Paryżu w dniu 18 (30) marca 1856 roku, definitywnie kończącego wojnę krymską, którego fundamentalne postanowienia w ogólnej ocenie rosyjskiej opinii publicznej jawiły się jako raczej możliwe do akceptacji dla państwa pokonanego⁵⁰, Aleksander II przyjął zaproszenie generał-gubernatora moskiewskiego hr. Arsenija Andrejewicza Zakrewskiego (1786–1865)⁵¹, zwolennika utrzymania *status quo* w kwestii poddaństwa chłopów, do złożenia wizyty w Moskwie. Wygłosił tam

---

⁴⁸ Aleksander II, *List do wielkiego księcia Konstantego Mikołajewicza*, dat. S.[ankt]-Peterburg 9 (21) marca 1857 roku [w:] *1857–1861, Pierepiska Impieratora Aleksandra II s Wielikim Kniazem Konstantinom Nikolajewiczom, Dniwnik Wielikowo Kniazia Konstantina Nikolajewicza*, Moskwa 1994, s. 21.

⁴⁹ Ł.G. Zacharowa, *Samodzierżawie i reformy w Rossji 1861–1864 (K woprosu o wybore puti rozwitija)*, [w:] eadem, *Aleksandr II i otmiena kriepostnowo prawa w Rossji*, Moskwa 2011, s. 626–627.

⁵⁰ P.P. Czerkasow, *Aleksandr II i Napoleon III. Niesostajawszijsia sojuz (1856–1870)*, Moskwa 2015, s. 67; M.N. Pokrowskij, *Diplomatija i wojny carskoj Rossji w XIX stoletii*, cz. I, *Krymska-ja wojna i zawojewanie Kawkaza*, Moskwa 2016, s. 175–176, który podaje, że Rosja: 1) utraciła prawo do posiadania Floty Czarnomorskiej, 2) musiała wyrzec się protektoratu nad prawosławiem na Wschodzie oraz nad księstwami nadunajskimi, 3) sygnatariusze traktatu gwarantowali integralność terytorialną i niezależność Imperium Osmańskiego; szerzej zob. też: S.J. Shaw, E. Kural Shaw, *Historia Imperium Osmańskiego i Republiki Tureckiej*, t. II, Warszawa 2012, s. 232; S. Tatiszczew, *Dyplomacja rosyjska w kwestii polskiej (1853–1863)*, Warszawa 1901, s. 34–35.

⁵¹ N.D. Sziłow, *Zakrewskij Arsenij Andrejewicz ...*, [w:] idem, op.cit., s. 248.

w dniu 30 marca (11 kwietnia) przemówienie, kierowane do marszałków powiatowych szlachty guberni moskiewskiej. Całkowicie zaskakując obecnych, oznajmił wówczas o swoim zamiarze przeprowadzenia reformy chłopskiej i chęci likwidacji więzów zależności poddańczej. W dość krótkim przemówieniu Cesarz wyrzekł znamienne słowa, iż „lepiej jest rozpocząć zniesienie prawa pańszczyźnianego odgórnie, aniżeli doczekać się tych czasów, kiedy ono samo przez się zacznie zanikać oddolnie”⁵². Wystąpienie to zebrani przyjęli raczej z rezerwą, stąd też w kręgach rządowych postanowiono odwołać się do inicjatywy szlachty litewskiej i przy pomocy nowego generał-gubernatora wileńskiego Władimira Iwanowicza Nazimowa (1802–1874) wykorzystać jej manifestowane od 1818 roku sympatie emancypacyjne w kwestii włościańskiej⁵³. Inicjować reformę chłopską miały zatem *okrainy* Imperium Rosyjskiego, a nie, jak pierwotnie zamierzano, szlachta z guberni wewnętrznych, rdzennie rosyjskich. W tym też celu zezwolono na powołanie, początkowo w guberniach: kowieńskiej, wileńskiej oraz grodzieńskiej Komitetów dla ułożenia nowych przepisów inwentarzowych, które w koncepcji władz rosyjskich miały być przede wszystkim płaszczyzną wymiany poglądów w kwestii usamowolnienia włościan, jak też miejscem wypracowywania nowych propozycji legislacyjnych dotyczących tej problematyki⁵⁴. Kierunek, w jakim winny podążać założenia reformy, określił reskrypt Aleksandra II, kierowany osobiście do generał-gubernatora Władimira Nazimowa z dnia 20 listopada (2 grudnia) 1857 roku. Podkreślając w jego treści zbieżność swoich poglądów ze stanowiskiem szlachty z guberni litewskich cesarz zastrzegł, iż „obywatele ziemscy zachowują prawo własności do całego areалу ziemi, ale chłopom należy pozostawić ich siedzibę, która w określonym czasie stanie się ich własnością w drodze wykupu”. Ponadto włościanie mieli otrzymać do korzystania określony obszar ziemi rolnej, celem zabezpieczenia warunków ich egzystencji, spełnienia powinności wobec państwa oraz właściciela ziemskiego, któremu winni płacić czynsz w pieniądzu bądź też go odpracowywać. Kolejne podobne w treści dokumenty, zostały skierowane do pozostałych rosyjskich generał-gubernatorów i namiestników prowincji do połowy października 1858 roku. Zezwalały one na tworzenie projektów ukazów carskich przez szlachtę państwa rosyjskiego, z uwzględnieniem specyfiki lokal-

---

⁵² J.A. Sołowiew, *Zapiski senatora o krestianskom diele*, [w:] „Russkaja Starina”, t. XXX, 1881, s. 228; zob. też: T. Emmons, *The Russian Landed Gentry and the Peasant Emancipation of 1861*, Cambridge 1968, s. 51; S.S. Tatischev, *Imperator Aleksandr II ...*, t. II, s. 278.

⁵³ D. Szpoper, *Pomiędzy caratem a snem o Rzeczypospolitej. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w latach 1855–1862*, Gdańsk 2003, s. 127; A.A. Komzołowa, *Politika samodzierżawia w Siewiero-Zapadnom kraje w epokę Wielkich reform*, Moskwa 2005, s. 24–25.

⁵⁴ D. Szpoper, *Pomiędzy caratem...*, s. 133.

nej miejsca położenia ich dóbr ziemskich⁵⁵. Propozycje te były następnie przesyłane do Sankt Petersburga, gdzie na szczęblu centralnym kwestią reformy chłopskiej zajmował się początkowo specjalnie powołany w styczniu 1857 roku Tajny Komitet, w którego skład kilka miesięcy później, bo w połowie lipca, Aleksander II wprowadził swojego brata – wielkiego księcia Konstantego Mikołajewicza⁵⁶. Ten zwolennik reformy radykalnie przyspieszył prace Komitetu, proponując cały proces emancypacji chłopstwa podzielić na trzy etapy: 1) przygotowawczy, 2) przechodni (niepełnego usamowolnienia) oraz 3) końcowy (pełne wyzwolenie chłopów z zależności poddańczej)⁵⁷. W początkach 1858 roku Tajny Komitet do rozpatrzenia sprawy chłopskiej zmienił nazwę na Główny Komitet do sprawy włościańskiej (*Głównyj Komitet po krestianskomu diełu*) i zaczął pracować jawnie. W dniu 4 grudnia 1858 roku, przede wszystkim pod naciskiem cesarza, Komitet zaaprobował nowy model reformy, dopuszczający możliwość wykupu nadziałów ziemi, bliżej jednak nie określając zasad przeprowadzenia tych czynności o charakterze cywilno-prawnym⁵⁸. W ślad za tym Aleksander II powołał 17 lutego 1859 roku przy Komitecie Głównym w Sankt Petersburgu dwie komisje redakcyjne, mające działać pod prezydencją generała Jakowa Iwanowicza Rostowcewa (1803–1860)⁵⁹ – pierwsza z nich miała przejrzeć projekty rozwiązań legislacyjnych nadsyłanych z poszczególnych guberni oraz opracować tekst projektu ogólnej ustawy włościańskiej dla obszaru całego Imperium Rosyjskiego. W kompetencjach drugiej miało natomiast leżeć przygotowanie norm właściwych miejscowo dla wydzielonych części państwa, z uwzględnieniem warunków lokalnych⁶⁰. Ostatecznie powstała tylko jedna Komisja Redakcyjna, chociaż używała nazwy w formie pluralnej (Komisje Redakcyjne)⁶¹. Wśród grona w niej zasiadającego znaleźli się zaproszeni eksperci, rekrutujący się ze sfer naukowych, urzędniczych oraz przedstawiciele właścicieli ziemskich. Byli to między innymi: Nikołaj Aleksiejewicz Milutin (1818–1872), reprezentujący Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, późniejszy minister finansów

---

⁵⁵ Aleksander II, *20 nojabria, Wysoczajszyj reskript Wilenskomu wojennomu, Grodnienskomu i Kowienskomu general – gubernatoru W.I. Nazimowu*, [w:] W.A. Tomsinow red., *Krestianskaja reforma 1861 goda w Rossiji*, Moskwa 2017, s. 3–6.

⁵⁶ I.A. Chritoforow, *Wielikije reformy ...*, s. 81.

⁵⁷ A.W. Gołowin, *Materiały dla ziznieopisanii carewicza i wielikowo kniazia Konstantina Nikołajewicza*, Sankt-Peterburg 2000, s. 126–127; L. Zawiałowa, K. Orłow, *Wielikij kniaz Konstantin Nikołajewicz i wielikije kniazia Konstantinowiczi, Istorija semji*, Sankt-Peterburg 2009, s. 116–117.

⁵⁸ I.A. Chritoforow, *Wielikije reformy ...*, s. 81; D. Szpoper, *Pomiędzy caratem ...*, s. 161.

⁵⁹ D.N. Sziłow, Ju.A. Kizmin, *Rostowcem Jakow...*, [w:] D.N. Sziłow, Ju.A. Kuźmin, *Czle-ny Gosudarstwiennowo sowieta Rossijskoj impierii 1801–1906. Biobibliograficzeskij sprawocznik*, S.[ankt]-Peterburg 2007, s. 702–703.

⁶⁰ D. Szpoper, *Pomiędzy caratem ...*, s. 201.

⁶¹ L. Bazylow, *Dzieje Rosji 1801–1917*, Warszawa 1977, s. 220.

Michaił Christoforowicz Rejtern (1820–1890) czy też słowianofile: Jurij Fiodorowicz Samarin (1819–1876) oraz książę Władimir Aleksandrowicz Czerkasskij (1824–1878). Nieformalny triumwirat, który przyczynił się w olbrzymim stopniu do ostatecznego kształtu reformy chłopskiej tworzony był przez Milutina oraz Samarina i Czerkasskiego⁶².

Rezultatem tych prac stało się podpisanie 19 lutego (2 marca) 1861 roku, w szóstą rocznicę objęcia tronu przez Aleksandra II „Ustawy o włościanach uwolnionych od zależności poddańczej” (*Połozhenije o krestianach wyszedzich iz krestnoj zawisimosti*), która z formalnego punktu widzenia nie stanowiła jednego aktu normatywnego, ale składała się na nią aż siedemnaście odrębnych dokumentów usankcjonowanych przez cesarza osobiście. Najważniejszą częścią tego pakietu była „Ustawa ogólna o włościanach, którzy wyszli z poddańczej zależności” (*obszczeje połozhenije o krestianach wyszedzich iz krestnoj zawisimosti*). Ponadto obejmował cztery ustawy terenowe (*Mestnyje połozhenija o pozemelnom ustrojstwie krestian*), jak również inne, bardziej szczegółowe akty normatywne dotyczące: 1) urzędników służby dworskiej, 2) wykupu posiadłości włościańskich, 3) instytucji gubernialnych do spraw włościańskich, 4) włościan należących do współwłaścicieli, 5) chłopów pracujących w kopalniach, 6) włościan zatrudnionych w fabrykach, 7) chłopów z ziemi dońskiej, stawropolskiej, syberyjskiej oraz z terenu Besarabii. Ustawodawstwo to swoim zasięgiem terytorialnym objęło obszar 45 guberni, a zatem olbrzymią część państwa. Na pozostałym obszarze imperium likwidacja poddaństwa trwała jeszcze w kolejnych latach⁶³. W rezultacie wdrożenia w życie reformy włościańskiej chłopci otrzymywali status wolnych poddanych oraz możliwość pełnego występowania w obrocie cywilno-prawnym. Mogli zatem w pełni swobodnie decydować o swoim zatrudnieniu, kształtować osobiście status rodzinny swój oraz najbliższych osób, kształcić dzieci w publicznych oraz prywatnych zakładach edukacyjnych, gromadzić oszczędności celem zabezpieczenia warunków egzystencji. Reforma Aleksandra II wprowadzała także instytucje ustrojowe dla ludności wiejskiej, która mogła korzystać z ograniczonych form lokalnej samorządności w ramach *obszcziny*. Objęła ona swoim zasięgiem w chwili wprowadzenia w 1861 roku około 25 milionów chłopów na terytorium Cesarstwa Rosyjskiego⁶⁴.

Położyła także fundament pod zmiany w systemie sądownictwa rosyjskiego. Zapowiedzi tej reformy współcześni Aleksandrowi II poszukiwali w słowach wydanego przez niego manifestu z okazji zawarcia pokoju kończącego wojnę krym-

⁶² I.A. Christoforow, *Wielikije reformy ...*, s. 81–82.

⁶³ D. Szpoper, *Pomiędzy caratem ...*, s. 229–230.

⁶⁴ A. Wiertelowski, *Reformy imperatora Aleksandra II. Istoriceskij oczerk*, Charków 1880, s. 14–15.

ską. W tymże dokumencie, datowanym na dzień 19 marca 1856 roku, znalazło się słynne sformułowanie: „za pomocą Opatrzności Bożej, zawsze otaczającej Rosję swą opieką (...) niech prawda i łaskawość królują w jej sądach”⁶⁵. Wielu poddanych Imperium Rosyjskiego w pełni rozumiało, że panowanie w wymiarze sprawiedliwości tychże zasad musi się wiązać z jego radykalną zmianą i odejściem dotychczasowego modelu sądownictwa, który nie jawił się jako klarowny i zrozumiały. Rosyjski wymiar sprawiedliwości do reformy z 1864 roku miał charakter stanowy, a ponadto funkcjonowało wiele sądów specjalnych: granicznych (*mieżewych*), handlowych (*komierczeskich*), duchownych (*duchownych*) czy też powołane w czasach panowania Katarzyny II gubernialne sądy sumienne (*sowiestnyje*), których właściwość rzeczowa dotyczyła skomplikowanych spraw karnych (przestępstwa popełnione przez osoby niepoczytalne bądź o ograniczonej poczytalności, niepełnoletnie, niesprawne fizycznie) oraz cywilnych, najczęściej w relacjach pomiędzy stronami pozostającymi w stosunku pokrewieństwa lub powinowactwa, zmierzając do zawarcia przez nie ugody⁶⁶. Postępowanie przed sądami miało charakter inkwizycyjny, proces był utajniony, sąd głównie analizował pisma procesowe i dowody w tej formie złożone, unikając wysłuchania stron i świadków. Dominował w podejmowanych czynnościach skrajny formalizm, co w nieskończoność przedłużało rozpatrywanie spraw. Ponadto koszty i opłaty sądowe były na tyle wysokie, iż dla dużej liczby osób czyniły dostęp do wymiaru sprawiedliwości całkowicie iluzorycznym. Komentując tę sytuację współczesny reformie 1864 roku autor pisał o sytuacji sprzed tej daty:

Podejrzani o popełnienie przestępstw, często niewinni, wyłącznie dlatego, że ich obwiniono, pozbawiani byli wolności niezwłocznie po skierowaniu sprawy do sądu, siedzieli w więzieniach całymi latami aż do zakończenia procesu. Takie kancelaryjne prowadzenie sprawy przy drzwiach zamkniętych i mnóstwie różnych formalności wlokło za sobą wielość innych wad naszej procedury sądowej, których ciężkie brzemie kępowało społeczeństwo. Któż by nie wiedział, iż często nieuczciwi sędziowie w starej strukturze sądownictwa działając dla swoich osobistych korzyści dopuszczali się różnego rodzaju naruszeń prawa, dokonywali z podsądnymi czynności *contra legem*, przyjmowali łapówki, a także, kierując się własnymi interesami, błędnie interpretowali ustawy – doprowadzali do wypaczenia sądownictwa⁶⁷.

W początkach czerwca 1857 roku na polecenie imperatora trafił do Rady Państwa nowo opracowany w II Oddziale Kancelarii Własnej Jego Cesarskiej Mości (kodyfikacyjnym) projekt ustawy regulującej postępowanie cywilne (*Ustaw graż-*

⁶⁵ Ibidem, s. 17, tekst *Manifestu Aleksandra II z dnia 19 marca 1856 roku*, [w:] *Obzor carstwowanija gosudara impieratora Aleksandra II ...*, s. 32; por. też: S.S. Tatiszczew, *Impierator Aleksandr II ...*, t. I, s. 189; zob. też: A.S. Smykalin, *Istorija sudiebnoj sistemy Rossiji*, Moskwa 2010, s. 78, który błędnie słowa Aleksandra II umieszcza w treści manifestu o wstąpieniu na tron.

⁶⁶ Ibidem, s. 64, 77.

⁶⁷ A.F. Wiertielowski, *op.cit.*, s. 18.

danskowo sudoproizwodstwa)⁶⁸ wraz z rozległym komentarzem do niego⁶⁹. Zakładano w nim potrzebę wprowadzenia do nowej legislacji przede wszystkim zasady kontradiktoryjności, a także uproszczenia procesu poprzez zredukowanie nadmiernej instancyjności postępowania, powodującej przewlekłość rozpatrywania spraw cywilnych w sądach. Akcent położono również na potrzebę przygotowania nowych kadr dla systemu sądownictwa i mechanizm właściwej selekcji kandydatów do objęcia urzędu sędziego⁷⁰. To właśnie ten dokument zainicjował nowy trend w postrzeganiu zasad funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości, stając się zarazem inspiracją dla zintensyfikowania prac nad nowymi ustawami sądowymi⁷¹. W latach 1857–1861 II Oddział Kancelarii Własnej Jego Cesarskiej Mości opracował, przekazując dalej do Rady Państwa, 14 nowych projektów aktów prawnych dotyczących reformy systemu wymiaru sprawiedliwości. Przyspieszenie tempa prac miało miejsce po wdrożeniu w 1861 roku reformy stosunków włościańskich. Odpowiedzialna za nie stała się wówczas Kancelaria Rady Państwa (*Gosudarstwiennaja kancelarija*). W jej ramach zaczęła funkcjonować specjalnie powołana komisja prawnicza, w której znaleźli się najbardziej rozpoznawalni wówczas prawnicy rosyjscy. Przewodniczącym jej został Sergiej Iwanowicz Zarudnyj (1821–1887), wybitny znawca procesu cywilnego. Ponadto zasiadali w niej między innymi: absolwent Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego Aleksander Pławski (1807–1884), Nikołaj Iwanowicz Stojanowskij (1821–1900) czy też Konstantin Pietrowicz Pobiedonoscew (1827–1907). Komisja wzorowała się na rozwiązaniach zachodnioeuropejskich, starając się też dowieść w sensie ideologicznym, że recypowane stamtąd instytucje prawne, takie chociażby jak niezależna adwokatura czy ława przysięgłych, mogą zostać zaabsorbowane do systemu wymiaru sprawiedliwości również w realiach carskiej Rosji oraz samodzielnego państwa⁷². Efektem prac tej komisji stał się przesłany przez cesarza w kwietniu 1862 roku do Rady Państwa projekt regulacji zatytułowany „Fundamentalne zasady reformy sądownictwa w Rosji” (*Osnownyje položenija preobrazowanija sudiebnoj czasti*

---

⁶⁸ D.I. Łukowskaja, N.W. Dunajewa, *Na puti k Sudiebnym ustawam 20 najabria 1864 goda: Dokumentalny świditelstwa razrabotki gosudarstwiennymi organami Rossijskoj impierii reformy sudoustrojstwa i sudoproizwodstwa w 1857–1862 gg.*, [w:] D.I. Łukowskaja, N.W. Dunajewa (red.), *Podgotowka sudiebnoj reformy 1864 goda, Pierwyje zakonoprojekty, Sbornik dokumentow, k 150-letiju Sudiebnych ustawow 20 nojabria 1864 goda*, Sankt-Peterburg 2014, s. 13.

⁶⁹ *Objasnitielnaja zapiska k projektu Ustawa sudoproizwodstwa graždanskowo podgotowlenomu Wtorem Otdieleniem Sobstwiennoj Jewo Impieratorskowo Wieliczestwa Kancelarii [8 ijunia 1857 g.]*, [w:] *Podgotowka sudiebnoj reformy ...*, s. 21 (1) – 149 (169).

⁷⁰ A.S. Smykalin, op.cit., s. 79–80.

⁷¹ D.I. Łukowskaja, N.W. Dunajewa, op.cit., s. 13.

⁷² A.S. Smykalin, op.cit., s. 80; A.A. Murzanow, *Pławskij Aleksandr Michajłowicz...*, [w:] idem, *Słownik ruskich senatorow 1711–1917 gg, Materiały dla biografii*, S.[ankt]-Peterburg 2011, s. 341; G.A. Dżanszjew, *Epoka Wielikich reform*, t. II, Moskwa 2008, s. 25.

w *Rossiji*), zaakceptowany przez jej członków 29 września i w formie druku⁷³ rozesłany celem skonsultowania do wszystkich instancji wymiaru sprawiedliwości. Tytułowe „fundamentalne zasady” wprowadzały do prawa rosyjskiego dotychczas w nim niefunkcjonujący bezstanowy sąd powszechny, rezygnowały z systemu formalnej oceny dowodów oraz zmieniały status osób podejrzanych. Nie wypowiedziały się jednak w kwestii niezależności sędziego. Ponadto odseparowały sądownictwo od administracji, wprowadzały zasadę kontrydiktoryjności postępowania, a w ślad za tym rozdzielały sąd od instytucji oskarżyciela, jak też dopuszczały do orzekania w procesie czynnik społeczny – przysięgłych, z tym jednak zastrzeżeniem, iż z ich kompetencji byłyby wyjęte sprawy dotyczące popełnienia przestępstw godzących w interes państwa oraz urzędnicze. W projekcie przewidziano również wprowadzenie jako odrębnego pionu wymiaru sprawiedliwości instytucji sędziów pokoju, a to z uwagi na jej specyfikę. W dyskusji, która przetoczyła się wówczas przez te środowiska prawnicze, akcentowano potrzebę radykalnego oddzielenia sądownictwa od administracji, precyzyjnego określenia kompetencji sędziów pokoju, a także ewentualnych zagrożeń będących następstwem wprowadzenia instytucji ławy przysięgłych. Zastanawiano się również nad możliwym do przejścia modelem tej ostatniej; czy miałaby ona orzekać o dokonaniu przestępstwa przez oskarżonego (system anglosaski), czy też o jego winie (system kontynentalny). Wybrano to ostatnie rozwiązanie. Wątpliwości budziła instytucja sędziego pokoju. Zastanawiano się nad tym, jak powinien on orzekać – zgodnie z przepisami prawa czy też miał nie być nimi związany i przy wydaniu orzeczenia kierować się jedynie osobistym przekonaniem. Ostatecznie opowiedziano się za wprowadzeniem pierwszego wariantu – wydawania przez sędziów pokoju wyroków opartych na podstawie prawnej⁷⁴.

Ogół tych propozycji znalazł odzwierciedlenie w zatwierdzonych 20 listopada 1864 roku i wchodzących tego samego dnia w życie aktach normatywnych regulujących reformę wymiaru sprawiedliwości. Były to: 1) Ustawa o instytucjach sądowych (*Uczrieżdienije sudiebnych ustanowlenij*), 2) Ustawa o postępowaniu cywilnym (*Ustaw graždanskowo sudoproizwodstwa*), 3) Ustawa o postępowaniu karnym (*Ustaw ugołownowo sudoproizwodstwa*), 4) Ustawa o karach wymierzanych przez sędziów pokoju (*Ustaw o nakazanijach, nalagajemych mirowymi sud'jami*)⁷⁵. W treści ukazu kierowanego do Senatu Rządzącego Aleksander II ponownie odwołał się do swych słów z manifestu do narodu, datowanego na dzień 19 marca 1856 roku, przywołując frazę: „niech prawda i łaska królują w sądach

⁷³ A.S. Smykalin, op.cit., s. 80.

⁷⁴ I.A. Isajew, *Istoria gosudarstwa i prawa Rossiji*, Moskwa 2013, s. 441–442; S.S. Tatischev, op.cit., t. I, s. 483.

⁷⁵ Ibidem, s. 442; A.S. Smykalin, op.cit., s. 81.

(*da, prawda i miłost' carstwujut w sudach*)", wyjaśniając zarazem cel reformy wymiaru sprawiedliwości. Utrzymywał, że podejmując decyzje w tej materii, pragnął „wprowadzić w Rosji sąd sprawny, prawy, łaskawy i równy dla wszystkich poddanych (...); wynieść władzę sądową, dać jej samodzielność i generalnie utwierdzić wśród (...) ludu szacunek dla prawa, bez którego nie jest możliwym ogólny dobrobyt i które powinno być stałym wyznacznikiem działań wszystkich i każdego, od wysoko urodzonego do najniższych”⁷⁶.

Zmiany wprowadzone przez Aleksandra II przeobraziły nie tylko samą strukturę wymiaru sprawiedliwości, ale także prawo formalne i materialne obowiązujące na terytorium Rosji⁷⁷. Zrezygnowano ze skomplikowanego systemu stanowego wymiaru sprawiedliwości wprowadzając w to miejsce dwa odrębne piony sądownictwa – sądy miejscowe (*miestnyje sudy*) i sądy powszechne (*obszczije sudy*). Sądownictwo miejscowe obejmowało sądy: gromadzkie (*wołostnyje sudy*), pokoju (*mirowyje sudy*) oraz jako instancję apelacyjną (drugą instancję) zjazdów sędziów pokoju (*s'jezdy mirowych sudiej*). W pionie sądownictwa powszechnego (ogólnego) utworzono natomiast: sądy okręgowe (*okružnyje sudy*), właściwe miejscowo dla obszaru kilku powiatów, izby sądowe rozstrzygające sprawy cywilne oraz karne (*sudiebnyje po graždanskim i ugołownym diełam palaty*), powołane dla obszaru kilku guberni lub obwodów oraz w charakterze instancji kasacyjnej dwa departamenty sądowe: cywilny i karny Senatu Rządzącego (*kasacionnyje po graždanskim i ugołownym diełam departamenty Prawitielstwujuszczewo senata*). Jurysdykcja tychże sądów rozciągała się na ogół spraw, z wyjątkiem takich, które nadal pozostawały w kognicji sądów specjalnych: handlowych, wojskowych, włościańskich, cerkiewnych oraz sądów autochtonicznej ludności nierosyjskiej, zamieszkującej terytorium Imperium Rosyjskiego⁷⁸. Sąd kasacyjny uzyskał ponadto uprawnienia do ustalania wiążącej wykładni prawa. Rosyjski historyk z przełomu XIX i XX wieku Aleksiej Fiedorowicz Wiertielowski (ok. 1848 – ?) oceniając tę reformę wymiaru sprawiedliwości stwierdził, iż znacznie uprościła ona procedurę sądową, wprowadziła jawność postępowania, zerwała z utajnianiem wyroków, a także w postępowaniu karnym nastąpiło odejście od poprzednio przyjętej teorii dowodów formalnych, „przy której zwracano uwagę tylko na faktyczną stronę przestępstwa i pozostawały poza uwagę te motywy wewnętrzne, które kierowały obwinionym podczas dokonywania przestępstwa”⁷⁹.

⁷⁶ S.S. Tatiszczew, op.cit., t. I, s. 483.

⁷⁷ A.S. Smykalin, op.cit., s. 81.

⁷⁸ I.A. Isajew, op.cit., s. 442; S.K. Gogel, *Prawitielstwujuszczij senat w XIX stoletii. Kompetencija. Diełoproizwodstwo. Ugołownyj process. Ochranienie praw licznosti*, S.[ankt]-Peterburg 1911, s. 135; N.W. Grawe, *Istorija Prawitielstwujuszczewo senata za dwiesti let. 1711–1911 gg.*, t. IV, S.[ankt]-Peterburg 1911, s. 396–406.

⁷⁹ A.F. Wiertielowski, op.cit., s. 19–20.

Ogół zmian wprowadzonych w rosyjskim sądownictwie upoważniał świadków epoki do twierdzenia, że całkowicie odpowiadało ono wymogom humanizmu i rzetelności, a przy tym odgrywać miało wiodącą rolę w moralnej edukacji narodu. Wskazywano, iż dzięki wprowadzeniu niezależnej adwokatury⁸⁰, każdy oskarżony mógł korzystać z profesjonalnego obrońcy i nie tracił „swoich praw człowieka wcześniej aniżeli pozbawiała go ustawa”. Jednocześnie walor poznawczy, wynikający z przyjętej zasady jawności, utwierdzał w przekonaniu poddanych Imperium Rosyjskiego, że „prawa każdego członka społeczności [są] święte i nie mogą być dowolnie naruszane”⁸¹.

Współczesny rosyjski historyk prawa Igor Andriejewicz Isajew podkreśla, że mimo tych nowatorskich założeń, na których oparto zasady reformy sądownictwa, ich realne wdrożenie w życie napotykało na znaczne opory ze strony biurokracji państwowej – dwa pierwsze okręgi sądowe, petersburski i moskiewski, utworzone zostały co prawda stosunkowo szybko, bo w kwietniu 1866 roku, ale na powołanie kolejnych trzeba było czekać jeszcze wiele lat. Krytycznie też ocenia przyznanie niezwykle rozległych kompetencji ministrowi sprawiedliwości, który uzyskał nieograniczone uprawnienie do mianowania sędziów, bez konieczności uzasadniania swoich decyzji personalnych. Pomimo formalnej separacji sądów od administracji założonej w ustawach sądowych z 20 listopada 1864 roku, ta ostatnia dzięki temu rozwiązaniu uzyskała możliwość wywierania nacisku na organy wymiaru sprawiedliwości⁸².

Rok 1864 przyniósł Rosji jeszcze jedną niezwykle istotną reformę – samorządową (ziemską), której celem miała stać się poprawa działania administracji⁸³. Założenia zakreślone przez jej twórców, jak na początek II połowy XIX stulecia, były niezwykle szerokie. Proponowano bowiem, ażeby umożliwić społeczeństwu samodzielne definiowanie swoich oczekiwań w sferze lokalnej, w tym także na niwie miejscowych potrzeb wynikających z racjonalnie prowadzonej gospodarki,

---

⁸⁰ M. Tarkowski, *Adwokatura wileńska 1918–1939. Studium historyczno-prawne*, Gdańsk 2014, s. 38.

⁸¹ A.F. Wiartielowski, op.cit., s. 21.

⁸² I.A. Isajew, op.cit., s. 447; A.S. Smykalin, op.cit., s. 93, podaje, że w 1867 roku zaczęła co prawda funkcjonować Izba Sądowa w Charkowie, a do 1870 roku miano wyprowadzić nowe instytucje sądowe w całej europejskiej części Imperium Rosyjskiego, jednak pomimo tych założeń jeszcze w 1893 roku reforma nie objęła 23 guberni i obwodów położonych na północy, wschodzie i południowym wschodzie państwa. W dniu 1 lipca 1899 roku wydano „ukaz o zakończeniu wdrażania reformy sądowej”. Wiązał się on z rozpoczęciem działalności nowych instytucji sądowych w północno-wschodnich powiatach guberni wołogdskiej. W wielu guberniach reforma była wprowadzana w sposób niepełny. Dopiero w 1912 roku bowiem III Duma Państwowa poleciła wprowadzić jak najszybciej ławę przysięgłych w guberniach irkuckiej i jenijskiej, jak również w obwodach zabajkalskim i amurskim, a także uznała za celowe rozszerzenie tej instytucji na teren guberni nadbałtyckich i okręgu warszawskiego.

⁸³ A.F. Wiartielowski, op.cit., s. 22.

ochrony zdrowia, szkolnictwa, a także poboru i dystrybucji przeznaczonych na te cele środków, wpływających z płaconych przez miejscową ludność podatków⁸⁴. Prace nad reformą samorządową rozpoczęły się już w listopadzie 1856 i trwały początkowo do kwietnia 1861 roku pod kierunkiem Nikołaja Milutina, a następnie ministra spraw wewnętrznych Piotra Wałujewa (kwiecień 1861 – 1 stycznia 1864 roku)⁸⁵. Od 27 marca 1859 roku toczyły się one w formie zinstytucjonalizowanej w ramach utworzonej przez Aleksandra II Komisji o instytucjach powiatowych (*Komissja ob ujezdnych uczerieźdienijach*), która 23 października tego samego roku, po rozszerzeniu jej zadań o przygotowanie projektu regulacji zarządzania na poziomie gubernialnym, zmieniła nazwę na „Komisja o instytucjach gubernialnych i powiatowych” (*Komissja o gubernskich i ujezdnych uczerieźdienijach*)⁸⁶. Działała ona w strukturach ministerstwa spraw wewnętrznych⁸⁷. Z inicjatywą reformy wystąpił jeszcze w październiku 1856 roku ówczesny minister spraw wewnętrznych Siergiej Stiepanowicz Łanskoj (1787–1862)⁸⁸, sygnalizując Aleksandrowi II liczne nieprawidłowości w funkcjonowaniu najniższych szczebli zarządu państwem. Sformułował zarazem ogólne wytyczne, na których powinno dokonać się przekształcenia administracji. Były to: 1) nadrzędność prawa (legalność), 2) rozdzielenie kompetencji według kryterium resortowości, 3) jednolitość zarządu. Przygotowanie projektu powierzył, jeszcze wówczas wyłącznie reformy policji ziemskiej, młodemu urzędnikowi ministerstwa spraw wewnętrznych i obiecującemu prozaikowi Michaiłowi Jewgraficzowi Sałytkowowi-Szczedrinowi (1826–1889), który pozostawał pod silnym wpływem dzieł niezwykle wówczas popularnego w Rosji francuskiego myśliciela Alexisa de Tocqueville’a. W swoim projekcie Sałytkow-Szczedrin kładł nacisk na potrzebę przebudowy lokalnego zarządu państwa w duchu decentralizacji i na konieczność wyposażenia ziemstw w jak najliczniejsze kompetencje. Michaił Sałytkow-Szczedrin uważał ziemstwo za „krew i ciało małej ojczyzny”, definiując zarazem ten termin jako „całość lokalnej społeczności zamieszkującej określone terytorium”. Organy ziemstwa bezsprzecznie musiały być wyłaniane w drodze wyborów. Choć ostateczna skala reformy samorządowej eliminowała wypracowanie jej ostatecznej koncepcji wyłącznie przez jedną osobę, to jednak przemyślenia Sałytkowa-Szczedrina inspirowały tak czynniki rządowe, jak też twórców innych

⁸⁴ I.A. Christoforow, *Wielikije reformy ...*, s. 103.

⁸⁵ E.N. Morozowa, *Formirowanie koncepcji ziemskiej reformy: ot N.A. Milutina do P.A. Wałujewa (1856–1864 gg.)*, [w:] E.P. Wielichow, Ju.A. Pietrow (red.), *Ziemskoje samouprawlenie w Rossiji: K 150-letiju ziemskiej reformy*, Moskwa 2015, s. 69.

⁸⁶ Eadem, *U istokow ziemskiej reformy*, Saratow 2000, s. 136.

⁸⁷ I.A. Isajew, op.cit., s. 436; I.A. Christoforow, *Wielikije reformy ...*, s. 103.

⁸⁸ N.S. Niżnik, W.P. Salnikow, I.I. Muszket, *Ministry wnutriennych diel Rossijskowo gosudarstwa (1802–2002). Biobibliograficzeskij sprawocznik*, Sankt-Peterburg 2002, s. 115.

projektów spływających w kolejnych latach do Komisji⁸⁹. Na ich bazie powstał zatwierdzony w dniu 1 (13) stycznia 1864 przez Aleksandra II akt normatywny regulujący funkcjonowanie samorządów lokalnych zatytułowany „Ustawa o gubernialnych i powiatowych instytucjach ziemskich” (*Połozhenije o gubernskich i ujezdnych ziemskich uczeriezdienijach*)⁹⁰.

Ziemstwa, tak gubernialne jak i powiatowe, ustawa wyposażała w znaczne kompetencje, które obejmowały: 1) zarząd majątkiem, kapitałami i dochodami samorządu, 2) budowę oraz utrzymanie należących do ziemstw budynków oraz dróg, 3) zabezpieczenie potrzeb żywnościowych ludności zamieszkującej w granicach ziemstw, 4) zarządzanie instytucjami o charakterze opiekuńczo-charytatywnym, nadzór nad zapewnieniem porządku publicznego oraz kuratela nad budową świątyń prawosławnych, 5) zarząd sprawami ubezpieczeń wzajemnych obejmujących mienie ziemstw, 6) nadzór nad rozwojem lokalnego przemysłu oraz handlu, 7) zaangażowanie w ramach określonych prawem na niwie materialnej w opiece nad oświatą ludową, zdrowiem publicznym oraz więzieniami, 8) przeciwdziałanie epizootii oraz klęskom nieurodzaju spowodowanym przez insekty i zwierzęta, 9) wypełnianie nałożonych na ziemstwo powinności w sferze zarządu cywilnego, obowiązku wojskowego i konnego (pocztowego), 10) repartycję części podatków państwowych, 11) pobór podatków ziemskich i wydatkowanie pochodzących z nich środków finansowych, 12) uchwalanie wniosków i opinii w sprawach lokalnych i przekazywanie ich za pośrednictwem władz gubernialnych wyższym rangom organom administracji państwowej, 13) wybór członków urzędów ziemskich, zatrudnianie pracowników tychże urzędów, a ponadto asygnowanie kwot niezbędnych na ich działalność. Czynności podejmowane przez ziemstwa dotyczyły wyłącznie granic właściwego powiatu lub guberni. Zasadniczą jednostką ziemską stanowił powiat. Ustawa przyznawała instytucjom ziemskim osobowość prawną – w ślad za tym mogły one nabywać i zbywać nieruchomości, a także majątek ruchomy, jak również dokonywać wszelkich pozostałych czynności prawnych⁹¹.

Samorząd ziemski był tworzony przez zgromadzenie ziemskie i urzędy ziemskie. W zgromadzeniu ziemskim zasiadali delegaci (*głasnnyje*), wybierani na okres trzech lat i pełniący swoją funkcję honorowo – bez pobierania wynagrodzenia i jakichkolwiek diet. Zbierali się na poziomie ziemstwa powiatowego raz w roku na specjalnie zwołanej, nie później niż do września, dziesięciodniowej sesji zwyczajnej. W ziemstwach gubernialnych sesje ordynaryjne również były zwoływane raz do roku, przed grudniem, i trwały dwadzieścia dni. Minister spraw wewnętrz-

⁸⁹ E.N. Morozowa, *Formiowanie koncepcji ziemskiej reformy ...*, s. 70–72.

⁹⁰ *Połozhenije o gubernskich i ujezdnych ziemskich uczeriezdienijach, Wysoczajsze utwierdzennoje 1 janwaria 1864 goda*, [w:] O.I. Czistiakow, T.E. Nowiekaja (red.), *Reformy Aleksandra II*, Moskwa 1998, s. 212–230.

⁹¹ *Ibidem*, s. 212–213, art. 1–8.

nych mógł ponadto zarządzić zwołanie zgromadzeń ziemskich nadzwyczajnych. Nieprzerwanie natomiast funkcjonowały urzędy ziemskie, w których zasiadał przewodniczący i dwóch członków wybieranych z grona *glasnych* na trzyletnią kadencję. Mieli oni prowadzić bieżące sprawy ziemstwa oraz kierować gospodarką ziemską. Liczba członków urzędów ziemskich mogła być powiększona do sześciu, przy czym w gubernialnych urzędach ziemskich stawała się ona obligatoryjna. Przewodniczący i członkowie urzędów ziemskich byli za swoją pracę wynagradzani. Regularne pensje pobierali także pracownicy urzędów ziemskich⁹².

Wybory do zgromadzeń miały charakter kurialny i odbywały się w kuriach: posiadaczy ziemskich, miejskiej oraz włościańskiej. W ramach kurii włościańskiej elekcja była dwustopniowa – najpierw chłopci przeprowadzali wybór elektorów na zgromadzeniach gminnych, zaś w drugim etapie elektorzy wyłaniali swoich delegatów do pracy w zgromadzeniu ziemskim. Taka konstrukcja ordynacji wyborczej przyjęta w 1864 roku prawie połowę, bo aż 48% mandatów oddawała przedstawicielom włościaństwa⁹³. Chłopcy mogli także brać udział w wyborach w kurii posiadaczy ziemskich, o ile spełniali wymogi przewidziane cenzusem – posiadali areał ziemi o powierzchni różnej dla poszczególnych powiatów, ale nie mniejszej niż 200 dziesięcin⁹⁴, lub byli właścicielami innych nieruchomości, których wartość wynosiła minimum 15 tysięcy rubli. Model ziemstw z 1864 roku próbował przełamywać zatem utarty wzorzec społeczeństwa stanowego w Rosji – pomimo istnienia kurii wiejskiej dopuszczono jednak bogatych chłopów do udziału w kurii posiadaczy ziemskich, zdominowanej głównie przez szlachtę⁹⁵. Wypada jednak odnotować, iż w pierwszych latach działalności ziemstw aktywność deputowanych włościańskich na forum samorządowym nie była zbyt widoczna. Nie zawsze też delegaci wybrani z innych kurii godzili się na współpracę z nimi, co było efektem różnic nie tylko stanowych, ale także pochodną wykształcenia i często statusu ekonomicznego. Działacz ziemski z guberni czernihowskiej Iwan Ilicz Petruniewicz (1843–1928) pozostawił w swoich wspomnieniach, wydanych pośmiertnie w Berlinie w 1934 roku, na łamach periodyku „Archiw ruskiej rewolucji”, opis

---

⁹² D. Szpoper, *Szlachta polska wobec kwestii samorządów ziemskich w guberniach zachodnich Imperium Rosyjskiego*, [w:] E. Bojanowski (red.), *Wybrane problemy funkcjonowania samorządu terytorialnego Rzeczypospolitej Polskiej po reformie*, seria: „Gdańskie Studia Prawnicze”, t. VIII, Gdańsk 2002, s. 117; Ł.A. Żukowa, *Administratiwnyj kontrol i ziemskoje samouprawlenije w Rossiji 1864/1918*, [w:] A.P. Korelin, N.G. Korolewa, L.F. Pisarkowa (red.), *Ziemskoje samouprawlenije w Rossiji 1864–1918*, kn. 1, 1864–1904, Moskwa 2005, s. 189; uchwały zgromadzeń ziemskich były ważne, jeżeli uczestniczyła w nich 1/3 z ogólnej liczby delegatów, jednak nie mniej niż dziesięciu.

⁹³ D. Szpoper, *Szlachta polska wobec kwestii samorządów ziemskich ...*, s. 117.

⁹⁴ 1 dziesięcina – 1,092 hektara.

⁹⁵ Ibidem, s. 118; *Položenije o gubernskich i ujezdnych ziemskich uczeriezdienijach ...*, s. 216, art. 23; Ł.A. Żukowa, op.cit., s. 187.

relacji pomiędzy deputowanymi szlacheckimi a chłopskimi z dnia inauguracji działalności ziemstwa guberni czernihowskiej w 1865 roku. Pisał:

Za ogromnym stołem, »nieruchomością«, pokrytym zielonym suknem, rozsiadło się około 80 delegatów, przybyłych z całej guberni i reprezentujących sobą, jak się to mówi, kwiat szlachty. Poza szlachtą było tylko pięciu włościan, chroniących się na końcu prawego skrzydła »nieruchomości«, licząc od strony przewodniczącego. Wszyscy uczestniczący, deputowani i publiczność, byli widocznie poruszeni *novum* wydarzenia i doniosłością chwili. Zgromadzenie zostało otwarte przez gubernatora księcia S.[iergieja] P.[awłowicza] Golicyna⁹⁶, który pojawił się w galowym mundurze kamerhera. Gubernator wygłosił mowę, ale niestety prawie nikt z publiczności jej nie słyszał z powodu nadzwyczajnie złej akustyki sali. Po gubernatorze przemawiał przewodniczący zgromadzenia (w przyszłości minister sprawy wewnętrznych) I.[wan] N.[ikołajewicz] Durnowo⁹⁷, wyrażający przekonanie, że szlachta wypełni swój dług wobec cara i ojczyzny. Włościanie-delegaci byli przez nich ignorowani⁹⁸.

Reforma ziemska była wprowadzana w Imperium Rosyjskim stopniowo i nie we wszystkich guberniach. Ostatecznie utworzono ziemstwa w 34 guberniach wewnętrznych Rosji. Moc obowiązująca ustawy o instytucjach ziemskich nie została rozciągnięta na tereny guberni nadbałtyckich, Królestwa Polskiego, Kaukazu i Zakaukazia, jak też nie utworzono ich w guberniach: archangielskiej, astrachańskiej oraz orenburskiej. Wprowadzono samorząd ziemski na terytoriach, na których istniała stosunkowo silna i duża własność ziemska. Z kolei na terenach guberni zachodnich Imperium Rosyjskiego (gubernie: wileńska, kowieńska, grodzieńska, mińska, mohylewska, witebska, kijowska, wołyńska i podolska) oraz w Królestwie Polskim o niewprowadzeniu ziemstw zadecydowały przesłanki natury politycznej – wydarzenia powstania styczniowego oraz fakt majoryzowania tych ziem prawie wyłącznie przez kulturowo polską własność ziemską⁹⁹. Uzu-

⁹⁶ Książę Siergiej Pawłowicz Golicyn (1815–1888), gubernator czernihowski w latach 1862–1870, aktywny działacz na rzecz emancypacji chłopstwa i reformy z 1861 r.

⁹⁷ D.N. Sziłow, *Durnowo Iwan Nikołajewicz ...*, [w:] idem, op.cit., s. 233–234 podaje, że w latach 1860–1872 sprawował funkcję marszałka szlachty guberni czernihowskiej, a w latach 1889–1895 ministra spraw wewnętrznych.

⁹⁸ Cyt. za Ł.A. Żukowa, op.cit., s. 188.

⁹⁹ D. Szpopier, *Szlachta polska wobec kwestii samorządów ziemskich ...*, s. 118; Ł.A. Żukowa, op.cit., s. 195, podaje, iż z dniem 7 lutego 1865 roku rozpoczęły swoje funkcjonowanie ziemstwa w 19 guberniach: 1) woroneżskiej, 2) kałużskiej, 3) kazańskiej, 4) kurskiej, 5) kostromskiej, 6) moskiewskiej, 7) niżnienowgorodskiej, 8) penzenskiej, 9) nowogrodzkiej, 10) pskowskiej, 11) połtawskiej, 12) samarskiej, 13) rizańskiej, 14) petersburskiej, 15) charkowskiej, 16) tambowskiej, 17) chersońskiej, 18) czernihowskiej, 19) jarosławskiej. W 1866 roku zaingurowały swoją działalność ziemstwa w guberniach: 20) jekaterinosławskiej, 21) wladimirskiej, 22) orłowskiej, 23) sara-towskiej, 24) smoleńskiej, 25) symbirskiej, 26) taurydzkiej, 27) tulskiej, 28) twerskiej. Rok później (1867) instytucje ziemskie pojawiły się w: 29) guberni wiatskiej oraz 30) ołonieckiej. Z kolei w guberni 31) besarabskiej w 1869 roku, a w 32) wołogskiej i 33) permskiej w 1870 roku. Najpóźniej, w 1875 roku, powstały ziemstwa w 34) guberni ufimskiej.

pełnieniem reformy ziemskiej stała się przyjęta w 1870 roku reforma miejska (*gorodskaja reforma*), wprowadzająca oparty na czynniku społecznym system zarządu w miastach poprzez: 1) miejskie zebranie wyborcze (*gorodskoje izbiratielnoje sobranije*), 2) radę miejską (*gorodskaja дума*) i – jako organ wykonawczy – 3) zarząd miejski (*gorodskaja uprawa*). Przewodniczenie radzie miejskiej oraz zarządowi miejskiemu powierzała ustawa z 1870 roku jednej osobie – „głowie miejskiemu” (*gorodskoj golowa*), zatwierdzanemu przez gubernatora lub ministra spraw wewnętrznych (wyłącznie w miastach gubernialnych)¹⁰⁰. Prace nad projektami ustawy miejskiej trwały prawie równolegle z przygotowaniem reformy ziemskiej, ale wyhamowały po nieudanym zamachu studenta uniwersytetu moskiewskiego, z pochodzenia szlachcica z guberni saratowskiej, Dmitrija Władimirowicza Karakozowa (1840–1866). Zamach miał miejsce w dniu 4 kwietnia 1866 roku u wejścia do Ogrodu Letniego (*Letnij Sad*) w Sankt Petersburgu, zaś jakby symbolicznie uratował wówczas życie „Cara-Wyzwolicieła” stojący w grupie włościan chłop Osip Komissarow, uderzając zamachowca, oddającego strzał w kierunku cesarza, w rękę i zmieniając tym samym tor lotu pocisku¹⁰¹. Pomimo zaostżenia związanej z tym wydarzeniem wewnętrznej sytuacji politycznej i przyhamowaniu tempa reform, dumy miejskie otrzymały w ustawie z 1870 roku i tak znaczne kompetencje w sferze gospodarczej i finansowej¹⁰².

Jedną z reform kończących okres pierwszej dekady panowania Aleksandra II stały się wprowadzone zmiany w sferze edukacji. Wiązą się one z objęciem funkcji ministra oświecenia publicznego w 1862 roku przez Aleksandra Wasiliewicza Gołowina (1821–1886), niezwykle mocno związanego z obozem Pałacu Marmurowego (*Mramornyj dworec*), a zatem wielkiego księcia Konstantego Mikołajewicza¹⁰³. Reforma nauczania dotyczyła nie tylko szkolnictwa szczebla elementarnego¹⁰⁴ i gimnazjalnego¹⁰⁵, ale objęła również szkolnictwo wyższe¹⁰⁶.

¹⁰⁰ I.A. Isajew, op.cit., s. 439; *Gorodowoje polożenie Wysoczajsze utwierdiennoje 16 (28) ijunia 1870 goda*, [w:] *Reformy Aleksandra II ...*, s. 247, art. 92; data ustawy podana według kalendarza juliańskiego i gregoriańskiego, ponieważ podpisana została przez cesarza za granicą.

¹⁰¹ S.S. Tatiszczew, op.cit., t. II, S.[ankt]-Peterburg 1911, s. 4–6; I.A. Isajew, op.cit., s. 439.

¹⁰² Ibidem, s. 440; A.F. Pisarkowa, *Gorodskije reformy w Rossiji i Moskowskaja дума*, Moskwa 2010, s. 129–130.

¹⁰³ D.N. Sziłow, *Gołowin Aleksandr Wasiliewicz ...*, [w:] idem, op.cit., s. 174; L. Zawiałowa, K. Orłow, *Wielikij kniaz Konstantin Nikolajewicz i wielikije kniazia Konstantinowiczi. Istorija Sem'ji*, Sankt-Peterburg 2009, s. 67–69.

¹⁰⁴ *Polożenie o naczalnych narodnych ucziliszczach Wysoczajsze utwierdiennoje 14 iJulia 1864 goda*, [w:] *Reformy Aleksandra II ...*, s. 411–416.

¹⁰⁵ *Ustaw gimnazij i progimnazij wiedzomstwa Ministerstwa narodnowo proswieszczenija Wysoczajsze utwierdziennyj 19 najabria 1864 goda*, [w:] *Reformy Aleksandra II ...*, s. 417–434.

¹⁰⁶ *Obszczij ustaw Imperatorskich Rossijskich uniwersitetow Wysoczajsze utwierdziennyj 18 iJunia 1863 goda*, [w:] *Reformy Aleksandra II ...*, s. 382–410.

Trzeba też dodać, że prace nad ustawą uniwersytecką rozpoczęły się jeszcze przed objęciem funkcji ministerialnej przez Gołowina, zaś projekty były szeroko konsultowane zarówno w Rosji, jak i poza jej granicami. Wypowiadali się w tej sprawie eksperci z Niemiec, Francji, Belgii, Anglii oraz Szwajcarii¹⁰⁷, co niekoniernie spotykało się z aprobatą rosyjskich kręgów akademickich. Profesor uniwersytetu w Moskwie, konstytucjonalista, filozof i historyk Borys Nikołajewicz Cziczierin (1828–1904) zanotował w tym właśnie kontekście na kartach swoich wspomnień takie słowa:

Sama ustawa uniwersytecka poddawana była niekończącej się dyskusji. Opracowany (...) projekt nie tylko był rozesłany do wszystkich uniwersytetów celem oceny przez rady, co miało jakąś słusność, lecz wysłano go także różnym zagranicznym uczonym, którzy o statusie i potrzebach uniwersytetów rosyjskich nie mieli najmniejszego pojęcia i dlatego nie byli w stanie w sposób kompetentny się wypowiedzieć¹⁰⁸.

Tym niemniej ustawa uniwersytecka, zatwierdzona przez Aleksandra II 18 czerwca 1863 roku, spotkała się z aprobatą środowiska naukowego, chociaż oceniano ją jako raczej zachowawczą¹⁰⁹. Kierowanie uniwersytetem powierzała ona rektorom wybranym przez Senat na czteroletnią kadencję z grona profesorów zwyczajnych i zatwierdzonych na tym urzędzie przez cesarza¹¹⁰. Najwyższym organem kolegiąlnym uczelni stawał się Senat złożony z profesorów zwyczajnych i nadzwyczajnych, kierowany przez rektora, który mógł na jego posiedzenia zapraszać docentów i innych wykładowców z głosem doradczym¹¹¹. Ustawa przewidywała także powołanie kolegium dziekańskiego pod prezydencją rektora oraz z udziałem prorektora, które zarządzać miało całokształtem spraw gospodarczych uczelni¹¹². Ustawa jako swoiste *novum* wprowadzała sąd uniwersytecki, złożony z trzech profesorów i takiej samej liczby ich zastępców (*kandydatów*), będących również profesorami. Co najmniej jedna osoba tak z grona kandydatów, jak i sędziów musiała być zatrudniona na wydziale prawa. W komplecie sędziowskim *ex officio* pełniła też ona funkcję przewodniczącego składu orzekającego. Sąd był właściwy rzeczowo do rozpoznawania spraw dotyczących zakłócenia porządku publicznego przez studentów na terenie uniwersytetu oraz

---

¹⁰⁷ S.W. Rożdżestwienski, *Istoriczeskij obzor diejatielnostii Ministerstwa narodnowo proswieszczenija 1802–1902 gg.*, S.[ankt]-Peterburg 1902, s. 413–414; E.Ł. Stafiorowa, *A.W. Gołowin i liberalnyje reformy w proswieszczenii (pierwaja połowina 1860 g.)*, Moskwa 2007, s. 188–189.

¹⁰⁸ B.N. Cziczierin, *Moskowskij uniwersitet*, [w:] idem, *Wospominanija*, t. 2, Moskwa 2010, s. 40.

¹⁰⁹ Ibidem, s. 41; S.W. Rożdżestwienski, op.cit., s. 416.

¹¹⁰ *Obszczij ustaw Impieratorskich Rossijskich uniwersytetow ...*, s. 389, § 27.

¹¹¹ Ibidem, s. 390, § 37.

¹¹² Ibidem, s. 393–394, § 50–54.

ich sporów z wykładowcami i pracownikami administracji uniwersyteckiej¹¹³. Ustawa uniwersytecka z 1863 roku wprowadzała szeroką autonomię szkoły wyższej, co realizowało się między innymi przez zasadę samorządności organów kolegialnych uniwersytetu¹¹⁴.

Były to jedne z najważniejszych reform państwowych podjętych w pierwszym okresie panowania Aleksandra II. Po zamachu z 4 kwietnia 1866 roku intensywność wprowadzanych zmian znacznie osłabła, a sam cesarz jakby przestał odczuwać potrzebę dalszego przekształcania swojej domeny monarszej. Objęcie funkcji szefa żandarmerii i kierownictwa III Oddziału Kancelarii Własnej Jego Cesarskiej Mości w 1866 roku przez hrabiego Piotra Andriejewicza Szuwałowa (1827–1889) spowodowało znaczące osłabienie roli obozu liberalnej biurokracji i wzrost znaczenia stronnictwa konserwatywnego w otoczeniu panującego imperatora¹¹⁵. Jednak podjęte przez Aleksandra II i jego otoczenie po 1855 roku dzieło reformy państwa rozpoczęło intensywny proces modernizacji kraju i – w jego ramach – przekształceń społecznych, prowadzących do ostatecznego zniwelowania różnic stanowych.

RUSSIA AFTER THE CRIMEAN WAR
IN THE FIRST DECADE OF THE REIGN OF ALEXANDER II
(UNTIL 1866)

Summary

The Crimean War (waged between 1853 and 1856) and the death of Emperor Nicholas I in 1855 enforced a number of reforms concerning governing of the state as well as a reform of the judiciary. The vast majority of the reforms took place during the first decade of Alexander II's reign. They resulted in the modernization of the Russian Empire and in fundamental social changes in the country. They stemmed from the granting of personal freedom to peasants as well as from the introduction of local (Russian *zemstvo*) and municipal government. The reforms also pertained to higher education institutions which obtained autonomy as a result. An unsuccessful attempt on the life of Alexander II on the 4th of April 1866 caused the pace of changes to slow down. Also, the importance of the conservative forces in the emperor's surroundings was increased.

---

¹¹³ Ibidem, s. 394–395, § 56–59.

¹¹⁴ I.A. Isajew, op.cit., s. 450; S.W. Rożdżestwienskij, op.cit., s. 422.

¹¹⁵ I.A. Christoforow, »Aristokratszczeskaja«*»* oppozicija Wielikim reformam. Koniec 1850 – sieriedina 1870-ch gg. Moskwa 2002, s. 181–182, 186–187; L. Zawiałowa, K. Orłow, op.cit., s. 184.

LA RUSSIE APRES LA GUERRE DE CRIMEE
DANS LA PREMIERE DECENNIE DU REGNE D'ALEXANDRE II
(JUSQU'EN 1866)

Résumé

La guerre de Crimée (1853–1856) et la mort de l'empereur Nicolas Ier en 1855 ont imposé un certain nombre de réformes de la gestion publique du pays et du système judiciaire. La grande majorité d'entre elles ont été mises en place au cours de la première décennie du règne d'Alexandre II. Elles ont conduit à la modernisation de l'Empire de Russie et ont provoqué des changements sociaux fondamentaux dans le pays. Ces changements résultaient de l'octroi des libertés individuelles aux paysans et de l'instauration d'un gouvernement autonome local (foncier) et urbain. Les réformes ont également concerné l'enseignement supérieur, qui, par conséquent, a obtenu son autonomie. Un attentat manqué du 4 avril 1866 contre Aleksander II provoqua un ralentissement du rythme des changements et une augmentation du rôle des forces conservatrices dans son environnement.